

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИЧКИ ИШЛАР ВАЗИРЛИГИ

А К А Д Е М И Я

МУТААССИБ ШАХСНИНГ ПСИХОЛОГИК
ХУСУСИЯТЛАРИ

Ўқув қўлланма

Масъул муҳаррир

Ўзбекистон Республикаси ИИБ Академияси бошлиғи
генерал-майор Ш.Т. Икрамов

Тошкент – 2015

*Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси
ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмитанинг
2015 йил 30 ноябрдаги 5169-сонли ҳулосаси асосида тайёрланди*

Муаллифлар :

**Сирлиев Б.Н., Усмонов И., Душанов Р.Х., Агзамова Е.Ю.,
Фарфиев Ё.А., Есимбетова Б.Е.**

Тақризчилар :

психология фанлари доктори, профессор **Н. С. Сафоев**;
психология фанлари номзоди, доцент **Д. Н. Арзиқулов**;
психология фанлари номзоди, доцент **А. И.Расулов**;

**М 91 Мутаассиб шахснинг психологик хусусиятлари: Ўқув
қўлланма / Б.Н. Сирлиев, И. Усмонов, Р.Х. Душанов ва бошқ.;
Масъул муҳаррир Ш.Т. Икрамов. – Т.: Ўзбекистон Республикаси
ИИВ Академияси, 2015. – 75 б.**

Ушбу қўлланмада «мутаассиблик» тушунчаси, ушбу хислатнинг хусусиятлари, турлари ва психологик тавсифи, мутаассиб (фанат) шахси психологияси, фанатизмнинг шаклланишига сабаб бўлувчи психологик омиллар, фанатизм ва оломон, оломон ва унинг турлари, оломон психологияси, оломонни ҳаракатга келтирувчи психологик механизмлар, оломонни бошқаришнинг психологик усуллари, фанатизм, терроризм ва диний экстремизм психологияси, замонавий терроризм ва диний экстремизмнинг психологик хусусиятлари, фанатизм ва терроризмнинг ўзаро алоқадорлиги, террорчи шахслар типологияси, терроризм ва диний экстремизм фаолиятига жалб этувчи омиллар, замонавий терроризм ва диний экстремизмга қарши курашишнинг психологик усуллари юзасидан методик тавсиялар берилган.

ИИВ Академияси тингловчилари, ички ишлар органлари ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи бошқа органларнинг амалиётчи ходимларига мўлжалланган.

ББК 88.5я73

© Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2015

СЎЗ БОШИ

Бугунга келиб терроризм умумбашарий хавфга айланди. Уни жиной хатти-ҳаракатнинг муайян кўриниши сифатида юридик жиҳатдан квалификация қилиш заруратидан ташқари, тарихий илдизларини, юзага келишининг ижтимоий-психологик сабаб ва оқибатларини ўрганиш, сиёсий жиҳатдан таҳлил қилиш эҳтиёжи туғилмоқда.

Терроризм деган даҳшатли бало сайёрамизнинг турли минтақаларида бош кўтараётгани, бу офат умумбашарий цивилизация учун улкан хавф экани тўғрисида Ўзбекистон кўпдан буён бонг уриб келгани яхши маълум.

Республикамиз Президенти Ислом Каримов 1993 йили Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 48-сессиясида сўзлаган нутқида, 1997 йилда нашр этилган ва дунёнинг кўпгина тилларига таржима қилинган «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» номли асарида, Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотининг 1999 йилда бўлиб ўтган, БМТ Бош Ассамблеясининг «Минг йиллик саммити» ҳамда бошқа кўплаб нуфузли халқаро анжуманларда бутун жаҳон жамоатчилигини Афғонистон ҳудуди терроризм ўчоғига айланиб қолаётгани ҳақида қайта-қайта огоҳ этиб, бу машъум хатарга қарши биргаликда курашиш борасида амалий таклифлар билдирган эди¹.

Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов БМТ Бош Ассамблеясининг 48-сессиясидаги маърузасида: «Ўзбекистон экстремизм, террорчиликни, ҳар қандай кўринишдаги диний фанатизм ва ақидапарастликни қатъий қоралайди. Биз можарони сиёсий воситалар ёрдамида ҳал қилиш, бир-бирига қарши курашувчи томонлар ўртасида музокаралар олиб бориш, мустақил давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик тарафдори бўлиб, тожик халқига ва аввало Афғонистондан қайтиб келаётган қочоқларга бундан буён ҳам инсонпарварлик ёрдами беришга тайёرمىз»², деган фикрларни билдирган. Шу билан

¹ Ислом Каримов терроризм хавфи тўғрисида / Тузувчилар Ш.Қобилов, Б.Таджиханов. – Т., 2002. – Б. 185–186.

² Каримов И.А. БМТ Бош Ассамблеясининг 48-сессиясидаги маъруза (1993 йил 28 сентябрь) // Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т.2. – Т., 1996. – Б. 52-53.

бирга Марказий Осиёга хавф солаётган муаммо – терроризм ҳақида ва унга қарши курашишда ҳамкорликни таклиф этди.

Буни ўз вақтида тушуниб етган Ўзбекистон Республикаси Президенти инсон, оила, жамият ва давлат манфаатларини жиноий тажовузлардан, айниқса уюшган жиноятчиликнинг хавфли кўринишларидан бири бўлган террорчилик тажовузларидан ҳимоя қилишга катта эътибор қаратмоқда. Жумладан, у: «Кейинги йилларда жаҳоннинг турли ҳудудларида рўй бераётган террорчиликнинг ёвуз кўринишлари тобора кучайиб бормоқда... Халқаро терроризмнинг ўтакетган ёвуз кирдикорлари дунёдаги барча соғлом фикрли кишиларнинг қаҳру ғазабини уйғотди, унга нисбатан бефарқ бўлиш мутлақо мумкин эмаслигини кўрсатди»¹, – деб таъкидлади.

Ушбу ўқув қўлланмани ёзишдан айнан шу мақсад кўзланган бўлиб, у Давлат таълим стандартлари ҳамда касбий психология фанининг ўқув дастури асосида тайёрланди ва ушбу фаннинг айрим мавзуларини чуқурроқ ўрганишни назарда тутди. Уни тайёрлашда Э. Ғ. Ғозиев, Р. З. Гайнутдинов, С. В. Асямов, И. М. Хакимова, Д. В. Ольшанский, А. Назаретян, П. В. Симонов, Ц. П. Короленко, Н. В. Дмитриева, М. Вершинин, М. И. Еникеев, Т. Лири, М. Стюарт ва бошқа олимларнинг илмий ишларидан фойдаланилди.

Ўз навбатида шуни таъкидлаш жоизки, қўлланма ушбу йўналишда яратилган дастлабки ишлардан бири бўлгани боис, унда айрим камчиликлар, жузъий хатолар бўлиши мумкин. Муаллифлар ушбу қўлланма юзасидан билдирилган фикр-мулоҳазалар ҳамда уни тўлдириш, такомиллаштириш борасидаги таклифларни бажонидил қабул қилади ва келгуси ишларида албатта инобатга олади.

¹ Каримов И.А. Биз учун халқимиз, Ватанимиз манфаатидан улуғ нарсა йўк // Халқ сўзи. – 2001. – 7 дек.

1-боб. МУТААССИБЛИК ВА УНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ.

1-§. Мутаассибликнинг турлари ва психологик тавсифи

Мутаассибликнинг ўзига хос жиҳатлари шунда намоён бўладики, ҳокимият, куч-қудрат, бойлик, назорат қилиш кабиларга бўлган қизиқиш бошқарувнинг энг самарали усули тариқасидаги «мутаассибликка умид боғлашга» олиб келади. Бу эса онгнинг мутаассибликка берилган турининг аниқ бир мақсадга йўналтирилган ҳолда шаклланиши ва қўллаб-қувватланишини тақозо этади. Сўнгги пайтларда фақат ўз қарашлари ҳақиқий, барча қолганларники эса ёлғон ёки хато деб даъво қилувчи кўплаб ёшлар пайдо бўлмоқда. Бундай хатти-ҳаракатлар мурасизлик ва мутаассибликнинг намоён бўлишига хосдир.

Психология бўйича энциклопедияда мутаассибликка шундай таъриф берилган: мутаассиблик – одамнинг ўз фаолияти ва муомаласида намоён бўлувчи турли муқобилларни рад этиб, муайян фикрни ҳимоя қилишга интилишидир.

«Мутаассиблик» тушунчаси арабча сўздан олинган бўлиб, «бирон эътиқодга ёки дунёқарашга ўта берилганлик, бошқа ҳар қандай қарашларга тоқат қила олмаслик»¹, деган маънони англатади. Мутаассиблик аввало субъектнинг оғишмайдиган ҳамда барча қолган муқобилларни рад қиладиган, унинг бутун фаолияти ва муомаласида ўз ифодасини топадиган муайян маслакка алоҳида хусусият бахш этиб, унга берилишидир². Бу ҳар қандай бошқа қарашларга мурасизликда намоён бўлувчи бирор-бир маслак ёки нуқтаи назар билан сўнгги даражасига етказилган берилувчанликдир.

Шундай қилиб, мутаассиблик бирор нарсага каттиқ берилишдир. Мутаассиб шахс доимо дунёқарашининг асосини ташкил қилувчи ҳамда ўзи учун ўта қимматли ва ҳаддан ташқари муҳим ғоялар таъсирида бўлади. Ана шу ғоялар унинг ҳаётига мазмун бағишлайди, унинг бошқа одамлар билан муомаласининг асосини ташкил қилади. Бундай кишилар атрофдагилар билан мураса қилиш ва суҳбатга қуришга ноқобил бўладилар³. Бундай шахслар бошқача қарашларни билдирадиган кишиларга душман сифатида қарайдилар, уларга

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Б. 874. // www.ziyouz.com кутубхонаси.

² *Ольшанский Д. В.* Психология терроризма. – М., 2002.

³ *Короленко Ц. П., Дмитриева Н. В.* Социодинамическая психатрия. – М., 2002.

нисбатан ўз маслагига мос келадиган курашнинг барча воситаларидан фойдаланадилар. Ўта мутаассиб одам эҳтимол тутилаётган оқибатга эътибор қилмайди, олдига қўйилган мақсадга мувофиқ ўз концепциясини амалга оширади.

Мутаассиблик доимо ушбу ўз ғоялари, қарашлари ва фикрлари учун ўзини қурбон қилишга тайёр туриш билан боғлиқдир.

Мутаассиб инсонга ҳиссий ҳодиса сифатида керагидан ортиқ саъй-ҳаракат, ғайрат, ўз (ҳаммадан кўпроқ экстремал, диний ёки сиёсий) қарашларининг тўғрилигига кўр-кўрона ишонч хосдир.

Психологик мутаассиблик кўпинча ғоявий радикализм (лотинча «radix» – туб, илдиз деган сўздан олинган бўлиб, мавжуд ижтимоий ва сиёсий институтларни тубдан ўзгартиришга қаратилган ижтимоий-сиёсий ғоялар ва хатти-ҳаракатлар тариқасида таърифланади) ва экстремизм (французча «extremisme» ва лотинча «extremis» сўзларидан олинган бўлиб, охирги, сиёсат ва мафкурага энг сўнгги қарашлар ва хатти-ҳаракатлар билан берилганлик)га таянади ва одатда, реал терроризм – ўзлари қўшилган мафкурани кенг ёйиш учун содир этиладиган зўравонлик ҳаракатларига замин бўлади¹. Бу ҳар қандай мутаассиб террорчи дегани эмас, бироқ аксарият террорчилар ўта кетган мутаассиблардир.

Фақат ўзининг қарашларига берилганлик, одатда, мутаассибларда барча бошқача фикрловчиларга муросасизлик, «беҳабарлар» учун тушунарсиз ва етиб бўлмайдиган, бироқ мутаассиблар учун ўта қимматли бўлган қандайдир мақсадларга эришишга тўсқинлик қилувчи мавжуд юридик ва ахлоқ нормаларига ниҳоятда беписанд қараш билан қўшилиб кетади. Айнан ўз қарашларини шахсий ҳаёти эвазига тасдиқлаш энг кўп тарқалган мутаассиблик туридир.

Юқорида келтирилган таърифлардан яққол кўриниб турибдики, мутаассиблик – қарашлардаги бирёқламаликнинг намоён бўлишидир.

Мутаассиблик ранг-баранг шакллар ва турли кўринишларда жамият ва одамларнинг барча соҳалардаги ҳаётий фаолиятида намоён бўлади.

Мутаассибликнинг ягона таснифи йўқ. Мавжуд таснифларда ҳам тизимлаштиришнинг турли принципларидан фойдаланилади ҳамда уларнинг ҳар бири тадқиқотнинг мақсадига қараб қўлланилади. Мутаассибликка қуйидаги аломатлар хос:

- мазмунига кўра: *диний мутаассиблик* (баъзан диний фундаментализмнинг энг экстремал шакли сифатида қаралади); *сиёсий, мафку-*

¹ Ўша манба.

равий мутаассиблик; этник, миллий, ирқий мутаассиблик (миллий, ирқий устунликнинг бошқа миллат ёки ирқ вакилларига нисбатан очикдан-очик нафрат кўринишида намоён бўлиши) ва бошқ.;

- *ғояни эгаллаш даражасига кўра: кескин ва мўътадил мутаассиблик.* Кескин мутаассибликда инсон фаолиятининг барча соҳаларида: мулоқотида; шахсий қизиқишларида; қониқиш ҳосил қилиш усулларида; бўш вақтини ўтказиш усулларида намоён бўладиган ғоя унинг шахсини тўлиқ эгаллаб олади. Мўътадил мутаассибликда дастлабки установкага қарамасдан, инсон ушбу концепциядан ташқарида яқинлари ва дўстлари билан муносабатларда ўзини бошқача намоён қилиши, муайян фаолият соҳасидан ташқарида бўлганда мутаассиб сифатида ҳаракат қилмаслиги мумкин;

- *жалб қилиниш даражасига кўра: оммавий ва индивидуал (якка тартибдаги) мутаассиблик.* Индивидуал мутаассиблик одатда ўз ички дунёсига қаратилган, бировга кўшилишга эҳтиёж сезмайдиган «ювош» мутаассиблар маслаги. Оммавий мутаассиблик деганда, бирор ғояга бутун вужуди билан берилган кишилар гуруҳи (кўпинча сиёсий, диний мутаассиблар ёки спорт ишқибозлари) тушунилади;

- *мотивация хусусиятига кўра: ғоявий, экспансив* (тез қизишиб кетадиган), *«кучга асосланган»* мутаассиблар (бутун ҳаёти давомида бошқа бераҳм ва шафқатсиз кишиларни, ҳеч бўлмаса, вақтинча жалб қилиш ва ортидан эргаштиришга қодир бўлган кўр-кўрона ишончга асосланган ғоя учун бутун вужуди билан курашади); *ўзининг шахсий қизиқишларига эга мутаассиблар*; ўз ғояси ва қизиқишларига эга бўлмаган *ноаниқ (мужмал) мутаассиблар* (қоида тариқасида, улар гуруҳларда иштирок этадилар); *конформ, тобе мутаассиблар; аралаш турдаги мутаассиблар*;

- *шахс нуқтаи назари (позицияси) бўйича: эссенциал* – дастлабки, классик, таркибий тузилишга эга (бундай кишилар озчиликни ташкил қилади, уларнинг бир қисми харизмага эга ва кишиларга кучли таъсир кўрсатади. Уларнинг фаолияти, қоида тариқасида, афсоналарга буркалган. Улар раҳнамонинг қатъий устун турган позициясини эгаллаган, устун турган ғояни амалга ошириш учун ҳар нарсани ва ҳаммани (жумладан, ўз ҳис-туйғулари, қизиқишлари, оиласини) қурбон қилишга тайёрдир.

Соддалаштирилган ҳолда мутаассибликни диний, ғоявий, сиёсий ва ватанпарварлик руҳидаги мутаассибликка ажратиш қабул қилинган.

Диний мутаассиблик тарихан мутаассибликнинг дастлабки шакли сифатида унинг бошқа турлари орасида ўзига хос ўрин тутди.

У яширин равишда ҳар қандай дин таркибида бўлади, муайян тарихий шароитларда ривожланиши ва ўзининг ижтимоий-сиёсий мақсадларига эришиш воситаси сифатида турли диний ва сиёсий гуруҳлар томонидан қўлланилиши мумкин. Аслида, диний мутаассиблик – диний дунёқарашнинг ўзига хос талқини ва диний идрок қилишнинг алоҳида усули. Диний мутаассибликнинг юқори даражадаги хавфлилиги шундан иборатки, у диндорлар онги ва хулқ-атворини манипуляция қилиш омили сифатида қўлланилиши мумкин.

Бу диний фаолият чуқур кириб бориш, ҳаммаслақлар гуруҳига сиғиниш ва тобе бўлиш билан унга берилиб кетишнинг энг охириги даражасидир. Диний мутаассиблик, одатда, Худо учун қилинган қурбонликнинг муқаддаслигига асосланади. Унинг психологик асоси – ишонч. Психологик ишонч ҳар доим эътиқод, ишонтириш ва тақлид қилишга тайёрликни назарда тутди. Айни пайтда, ишонч ҳам ишонтириш, эътиқод ва тақлид қилишнинг натижасидир. Ишонч туйғуси, худди ҳар қандай эмоцияга хос бўлгани каби, «циркуляр реакция» ва «эмоционал парвоз» таъсирига берилади¹. Ишонч диндорлар оммасини осонгина ташкил қилади. Аксинча, ишонч омма ичида, кўпинча, бошқариб бўлмайдиган аффект даражасига чиқиб ва диний жазава шаклига кириб, осон тарқалади ва мустаҳкамланади².

Э. Дюркгейм таъкидлаганидек, «қачонки у ёки бу даражадаги кучли кўзғалиш одамлар гуруҳи ўртасида бўлар экан, у, шубҳасиз, диний хусусият касб этади».

Одатда, мутаассибларга *паранойял* (тафаккур жараёни бузилишининг кўриниши бўлиб, нерв системасининг шикастланиши натижасида юзага келади ва шахснинг тасаввурида яширин душманлар пайдо бўлади ва улар билан доимий равишда кураш кечадиган хулқ-атвор) ва *нарцисстик* (нарцистик ахлоқ – шахсий буюклик туйғуси ва ўзининг аҳамиятлилигига ташқаридан тасдиқлашларига юқори эҳтиёж билан бошқариладиган ахлоқ, ўзига нисбатан кучли севги туйғуси) хусусиятлари билан фарқланиб турувчи харизматик шахслар, баъзан эса *эпилептиклар* (юнонча тутаман, тутқаноқ, қуёнчиқ – бош миянинг сурункали касаллиги, кўпинча тиришиш, хушдан кетиш, бемор шахсининг ўзгариши, айрим ҳолларда ақлий қобилятининг сусайиб бориши билан кечади (феъл-атвор ўзгарувчан, сержаҳл,

¹ А. Назаретяннинг фикрича, «циркуляр реакция – бу ўзаро юқтириш, яъни эмоционал ҳолатни организмлар ўртасидаги алоқанинг психофизиологик даражасига ўтказишидир».

² Ольшанский Д. В. Психология терроризма. – М., 2002. – С. 48.

гинахон бўлиб қолади ва ҳ.к.) раҳнамолик қилади. Хусусан, Наполеон инсониятдан нафратланиб, шундай деган эди: «Менга ўхшаган одам миллионлаб кишиларнинг ҳаётига тупуради!», Гитлер эса ўзи ҳақида қуйидагича фикр билдирган: «Биз талаб қилаётган нарсаси шунчалик ноодатий ва шунчалик кучлики, фақат мутаассибнинг қалби ва табиатигина бунга жалб қилинишини ҳис этиши мумкин».

П. Б. Ганнушкин шахватпарастлик, тажовузкорлик ва диний ҳиссиётларнинг боғлиқлигини биринчилардан бўлиб кўрсатиб, диний мутаассибнинг ибодат қилиш пайтидаги кўтаринки руҳи ва жазава ҳудди сиёсий митинг, рок-концерт ёки спорт мусобақаси пайтидаги каби, унда барча келиб чиқадиган оқибатлар билан биргаликда, ички наркотик – эндорфиннинг отилиб чиқишига сабаб бўлади. Мутаассиблар ўз «Мени»дан чиқиб, ҳаммаслаклари гуруҳига сингиб кетиб, ўзларини хавфсиз деб ҳис қиладиган «Биз»га ўтишга интиладилар. Дунё улар учун «бизникилар (биродарлар)» ва «душманлар», диндорлар ва динсизларга бўлинади.

Ғоявий мутаассиблик ғоянинг ғалабаси учун ўзини қурбон қилишга тайёрликка асосланади¹. Ер думалоқ деган ғоядан воз кечмасдан ҳудди шундай мутаассиб бўлган инквизиция гулханида ёнган Жордано Бруно ғоявий мутаассиб бўлган. Ғоялар турли хил бўлиши мумкин, бироқ мутаассиблик психологик жиҳатдан ҳар доим яғонадир.

Профессор Ольшанскийнинг фикрича, ижтимоий утопиянинг (фантастик) аксарият муаллифлари – Т. Мордан Ш. Фурьегача мутаассиб бўлишган. Шак-шубҳасиз, радикализм, экстремизм ва террорчилик усулларида фойдаланиш тарафдори бўлган Л. Д. Троцкий ҳам мутаассиб бўлган. Лотин Америкасининг таниқли инқилобчиси Э. Че Ге-вара ҳам ҳудди шундай мутаассиб бўлган. У Куба инқилобида кўп жиҳатдан Л. Д. Троцкийга жуда ҳам ўхшаб кетадиган ўринни эгаллаган.

Шунга эътибор қаратиш керакки, мутаассиблар, одатда, ўзларига ихлос қўйишларини, уларнинг ортидан боришларини яхши кўришадди. Чунки улар, энг аввало, ўз ҳаёт фаолиятида манфаатпараст одамлардек фикр-мулоҳаза юритмайдилар, бу эса ҳар доим одамларни ўзига жалб қилади.

Сиёсий мутаассиблик сиёсий тизим, тартиб, ҳокимият белгилаб берган ўз сиёсий мақсад ва қарашларининг устунлигини ҳимоя

¹ Ольшанский Д. В. Кўрсатилган асар. – Б. 49.

қилади ва улар учун (масалан, «Буюк Германия» учун ёки совет ҳокимияти учун, «демократиянинг ғалабаси» учун ва ш.к.) қурбонлик талаб қилади. Сиёсий мутаассиблик ва у билан боғлиқ бўлган терроризмнинг ҳокимият учун ва аксинча, ҳокимиятни сақлаб қолиш учун ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадида олиб борган курашларидан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Психологик манбаларда кўрсатилишича, сиёсий мутаассибликда ҳар доим ҳокимиятга орзумандлик, ҳокимиятга қизиқиш, қандай қилиб бўлмасин ҳокимиятни эгаллаш ва одамларни бўйсундиришга интилиш яшириниб ётади. Шунинг учун ҳам энг кўзга кўринган мутаассиб сиёсатчилар ҳар доим у ёки бу даражада террорчилик усуллариغا мурожаат қилганлар ва пировард натижада жуда кўп ҳолларда ўзлари террор қурбонига айланганлар¹.

Ватанпарварлик (миллатчилик) руҳидаги мутаассиблик, ватанпарварлик ва миллий ғурурнинг охирги даражаси сифатида, ижтимоий-сиёсий жиҳатдан, одатда, шовинизмда ўз аксини топади. Бу тушунча французча миллатчиликнинг сўнгги шакли, миллий устунликни тарғиб қилиш, бир миллат манфаатларининг бошқа барча миллатлар манфаатларига қарши қўйилиши, миллий «мағрурлик»ни кенг тарқатиш, миллий адоват ва нафратни аланга олдириш; ҳарбий кучларга умид боғлаб, керагидан ортиқ нодонликкача борадиган ватанпарварликни англатувчи *chauvinisme* сўзидан келиб чиққан.

Шовинизм² [франц. *Chauvinisme* – Наполеон I босқинчилик сиёсатининг мухлиси француз аскари Н.Шовен номидан] – миллатчиликнинг ўта агрессив шакли. Ўзга миллатларни камситиш, таҳқирлаш, ўз миллатини бошқа миллатдан устун қўйиш, миллий калондимоғлик, миллий худбинлик иллатларини ўзида мужассам этади. Шовинистлар ғоявий-назарий жиҳатдан миллий манфаат ва устуворликка хизмат қилиб, ўз ғояларини тазйиқ ва зўравонлик орқали амалга оширади. «Шовинизм» термини XIX асрнинг 30-йиллари Францияда пайдо бўлди. Кейинчалик бу сўз миллий экстремизмнинг турли кўринишларини ифодалашда қўлланила бошлади. Шовинизм бирор бошқа миллатнинг тарихий тараққиёт ютуқлари, инсоният цивилизациясига қўшган ҳиссаси, жаҳон тарихидаги ўрни, миллий, маънавий ва маданий қадриятларини поймол қилишга ҳаракат қилиб, айрим жиҳатлари билан нацизм ва фашизмга ҳам ўхшаб кетади. Шовинизм кўп

¹ Ольшевский Д. В. Кўрсатилган асар. – Б. 49.

² Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Б. 178. // www.ziyouz.com кутубхонаси.

миллатли давлатда кўпинча бир миллатнинг устуворлигига, чексиз имтиёзларга эга бўлишига олиб келади. Баъзан эса муайян давлатнинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий манфаатларини миллий манфаатлар ниқоби остида намоён этиб, ўзга давлатга тазйиқ ўтказиши ҳам мумкин. Бу ҳол буюк давлатчилик шовинизми сифатида таърифланади. Шовинизм XX асрда дунёнинг турли давлатлари ва минтақаларида ўзининг мудҳиш мақсадларини амалга оширди.

XX аср бошларида «шовинизм» атамаси бирор миллат ёки давлатнинг ҳарбий устунлик ғоясига ҳаддан ташқари берилганлигини ифодалаш учун қўлланила бошланди. Ҳозирги замон сиёсатида «шовинизм» тушунчаси, энг аввало, мутаассибона ультрамиллатчиликни англатиш учун қўлланилади. Шовинизм бонапартизм, фашизм, ирқчилик каби террорчилик оқимларининг одатдаги таркибий қисмидир. Фақат «буюк» миллий муваффақиятлар ва вазифаларга берилишни бўрттириб кўрсатиш билан шовинизм ҳар доим, ҳақиқий оламнинг ҳар қандай радикал, ҳаддан ташқари экстремал, очикдан-очик мутаассибона кўринишлари каби, яққол бузғунчи роль ўйнайди.

Мутаассибликнинг ижтимоий психологиясини кўриб чиқишни тугатар эканмиз, айрим хулосаларни илгари сурамиз. Мутаассиблик – психиканинг ўзига хос ҳолати. Энг аввало, у инсон онгининг торайиши, «моноидеизми» билан белгиланади. Қандайдир бир ғоянинг фавқулодда тўғрилигига чуқур ишонган мутаассиб ушбу ғоя учун ўзини бутунлай қурбон қилишга тайёр туради. Муҳими, у бунда ҳеч қандай алоҳида «жасорат»ни кўрмайди, унинг учун бутун ҳаёти давомида фақат битта ғояга бўйсуниб нормал ҳаётини жараён ҳисобланади. Ташқи жиҳатдан, мутаассибнинг хулқ-атвори ҳар доим кўзгалувчан бўлади.

2-§. Мутаассиб шахси психологияси

Нега инсон мутаассиб бўлиб қолади, қандай мотивлар уни ўз ғояси учун мутаассибларча курашишга ундайди? Бу саволларга жавобни инсон психологиясидан излаш лозим. Мутаассибликни келтириб чиқарувчи ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ва бошқа кўплаб сабаблар мавжуд. Уларнинг ўзгариши, муайян омиллар, психологик механизмлар, шахсда мойилликнинг мавжудлиги, пировардида, инсонни мутаассиблар сафига олиб келади.

Профессор Ольшанскийнинг фикрича, мутаассиблик – гуруҳий ва оммавий психологиянинг ўзига хос ноёб ҳодисаси. Ўзаро эътироф этишда бир-бирини қўллаб-қувватлаб турадиган мутаассиблар учун

кучли эмоционаллик, ўз қарашларини тасдиқловчи ҳар қандай ахборотга кўр-кўрона ишониш ва аксинча, ҳатто хайрихоҳлик руҳидаги ва амалий бўлса-да, танқидни қабул қилмаслик хосдир.

Мутаассиб дунёни ўз қарашлари ва эътиқоди орқали идрок қилади. Ўзининг кескин қарашлари ва эътиқодига мос келмайдиган ҳеч бир нарсани қабул қилмайди.

Г. В. Старшенбаумнинг таъкидлашича, ўз ҳаёти учун масъулиятни зиммасига олишга қодир бўлмаган ва фақат кучли раҳнамо бошқарадиган гуруҳдагина ўзини дадил ҳис қиладиган тобе шахслар диний мутаассиблар гуруҳи аъзоларига айланадилар. Улар ўзлигини қанчалик кўп йўқотсалар, қудратли кучни ҳис қилиш учун раҳнамо ва гуруҳ билан ўзини идентификация қилиш (бирдай бўлиш)га шунчалик кучли эҳтиёж сезадилар.

Н. Ининанинг фикрича, мутаассиб – ҳар доим «инфантил (организмнинг етилмай қолиши, катта одамларда ёш болаларга хос жисмоний ва руҳий ҳолатларнинг сақланиши), гўр, ўзини ва ўзининг асл мотивларини яхши англамаган одамни келтириб чиқарадиган» тизимлар ва оммавий маданиятнинг меваси. Унинг мотивлари эса бири-бирига қарама-қарши: бир томондан, бу муайян йўл-йўриққа муҳтожлик (нимага ишониш, нима учун курашиш, нимани гапириш, нима ҳақида ўйлаш); бошқа томондан эса, ўзини мустақил, эркин, кучли ҳис қилиш истаги. Бундан инсоннинг ўзи ҳам англаб етолмайдиган шахснинг ўзига хос ички зиддиятлари яққол кўриниб туради. Бу икки тарафламалик уни турли хил таъсирларга мослаштиради ва мойил қилади. Мутаассиб оламининг англаб бўлмас қаърида кўрқув, ишончсизлик, хавотирлик яшайди. Бу эса уни ўзини у билан бир хил деб ўйлайдиган ҳамда шу йўл билан ўзини кучли ва ҳақ деб биладиган кучли ғоя ёки раҳнамо томонга ундайди. Айнан ушбу заминда бошқаларга нисбатан зўравонлик ғояси илдиз отади.

Мутаассибнинг яна бир муҳим белгиси чуқур эгоцентризмдир. Н. Инина нима учун мутаассиб билан суҳбат олиб бориш, қатъий фикр-мулоҳазалардан келиб чиққанда, имконсиз эканлигини шундай изоҳлайди: «Суҳбат турли фикр-мулоҳазаларнинг тўқнаш келишини назарда тутди. Мутаассиб оламида бошқа инсон шахси, бошқа фикр-мулоҳаза, қарашлар, яшаш усулига ўрин йўқ. Бундай эгоцентрик, инфантиль хусусият ҳар қандай етук соғлом шахсга хос бўлган рефлексиянинг мавжуд эмаслигини англатади».

М. Вершининнинг «Деструктив ва террорчилик (радикал) гуруҳлари аъзоларининг психологик хусусиятлари» номли асарида

мутаассибликка мойил шахсларнинг характеридаги қуйидаги ижтимоий хусусиятлар келтириб ўтилади: (фақат баъзиларгина тушуна оладиган муайян билимларни эгаллашдан олдинги ўзига хос тайёргарлик) истероидлар, паранойял кайфиятдаги шахслар, психоастениклар, тобе шахслар, нотўлиқ оила ва ғайриижтимоий оиладан чиққан шахслар, жисмоний имкониятлари чекланган шахслар, оғир руҳий зарбани бошидан кечирган шахслар, эйдетик идрок қилиш (ўнгидаги галлюцинация) ривожланган, диний эътиқоддаги шахслар, террорчиларнинг болалари, набиралари ва қариндошлари.

Шахс қанчалик кичик ёшда бўлса, у шунчалик ташқи таъсирларга берилувчан бўлади, диний эътиқоддаги шахсларнинг фикрларини тўғри, эътирозсиз қабул қилади. Ёш ўсмир пубертат (эрта жинсий етилиш) даврида кичик гуруҳдаги ҳиссий мулоқотга нисбатан адаптациянинг (мослашув) фаол йўналтирилганлиги билан тавсифланади. Мазкур ёшда диний эътиқоддаги шахсларга даҳо сифатида сиғиниш, уларнинг фикрларини чуқур ҳис қилиш ва хатти-ҳаракатларига тақлид қилиш анча юқори бўлади.

Бу ёш даврида ўспирин жамиятда ўзини кўрсатишга, бошқаларнинг уни тан олишига ҳақиқий ташналик ва «Мен» образини шакллантиришга жуда кучли мотивация юзага келади, бироқ бунинг учун реал имконияти етмайди, шунинг учун ҳам бу ёшдаги ўспиринни ўзидан кучли ва маълумотли бўлган ҳомий қўллаб-қувватлаши керак бўлади. Шу сабабли ушбу ёшдаги ўспиринларни мутаассиблик домига тортиш осон кечади. Бундан ташқари, диний гуруҳларда «Онгни назорат қилиш» деб аталадиган усулдан фойдаланилади.

Роберт Лифтоннинг фикрича, гуруҳ аъзоларининг онгини назорат қилиш қуйидагиларни ўз ичига қамраб олади:

Муҳит назорати – танланган номзоднинг ҳаёт тарзи ва гуруҳдаги шахслараро муносабатини назорат қилиш. Бунга нафақат кишиларнинг бир-бири билан мулоқот қилиши, балки қарор қабул қилиш чоғида аста-секин белгиловчи омилга айланадиган инсон онгига гуруҳий тасаввурларнинг сингиши ҳам киради.

Мистик манипуляция – «тасодиф» ва «ғайритабиий» ҳодисаларни режалаштиришнинг махсус технологияси. Энг юксак мақсадлар учун барчани манипуляция қилади.

Покликни талаб қилиш – танланган шахсда айбдорлик ҳиссини яратишга ёрдам берадиган хулқ-атворнинг бажариб бўлмайдиган стандартларини ўрнатиш. Инсон қанчалик ҳаракат қилиши, қандай куч сарфлашига қарамай, у ҳар доим муваффақиятсизликка учрайди,

ўзини ярамас, бўлмағур деб ҳис қилади ва янада кўпроқ тиришқоқлик билан ишлайди.

Тавба қилиш (эътиқод)дан – гуруҳ қоидаларига тўғри келмайдиган ҳар қандай фикр, ҳис-туйғу ёки хатти-ҳаракатни назорат қилиш ва гуруҳ қоидаларига мос келувчи ғояларни тан олдириш мақсадида фойдаланилади.

Муқаддас илм – гуруҳий ақиданинг мутлақ илмий ва ахлоқий ҳақиқат эканига ишонч, у қандай бўлмасин, бирор-бир масала ёки муқобил нуқтаи назар учун ўрин қолдирмайди.

Гуруҳ ичидаги тил – гуруҳ ичидаги шахслараро ўзаро муносабатларда мустақил танқидий тафаккурни бартараф қиладиган мутлақ, оққора формулалар билан чеклаш мақсадида, иборалар ва бир қолипдаги сўзлардан фойдаланиш.

Мутаассиблик таълимотининг тўғрилиги – шахснинг онги, дунёқараши ва ҳаётий тажрибасига қарши ўлароқ, гуруҳий ақиданинг мутлақ тўғрилигига ишонч ва эътиқодини мустаҳкамлаш.

Ҳаётнинг бўлиниши – гуруҳ аъзоларининг яшаш ҳуқуқига эгаллигига, ҳар қандай танқид, муртадлар ва ғайридинлар эса бўлмаслигига ишонч. Гуруҳ мақсадларига эришиш учун ҳар қандай восита тўғридир.

Бундай хатти-ҳаракатлар таъсири остида нормал шахс ўрнини гуруҳ манфаатларига тўлиқ бўйсунадиган аддиктив (тобе) шахс эгаллайди. С. Хассен тобе шахс қандай қилиб ўзининг илгариги мақсадларидан воз кечиши, муҳим муносабатларни узиб ташлаши, гуруҳга ўз вақти ва маблағининг барчасини бериши, унинг учун сув текинга ишлаб беришини батафсил баён этади. У яхши овқатланмайди, кам ухлайди, касаллик аломатларини эътиборга олмайди, тиббий ва психологик ёрдамни рад қилади, врачларнинг маслаҳатларига эътибор қилмайди. Унинг кийими, соч турмаги, вазни, овқатланиш тартиби ўзгаради; унда гиёҳванднинг жонсиз, жиддий қарашлари пайдо бўлади, сўз қурилиши, нутқи, мимикаси ва ҳаракат (муомала) тарзи ўзгаради, юмор ҳисси камаяди. У экстрове́ртдан интрове́ртга айланиши ва аксинча бўлиши мумкин. Таҳлилий мушоҳада юритиш сеҳрли мушоҳада юритишга ўтади. Дангаса меҳнатсеварга, масъулиятсиз масъулиятлига, искирт озодага, паришонхотир жуда аниқ, пухта одамга айланади. Илгариги қизиқиш ва хоббилар йўқолади, виждонлилик ва поклик ҳақидаги тасаввурлари ўзгаради. Хулқ-атвори яширин, мужмал ёки муҳофазакор, оила аъзоларига нисбатан муносабатлари эса қораловчи, айбситувчи кўринишга ўтади. У мутаассибларча ўз динига бошқаларнинг эътиборини қаратишга интилади, «бағишланганлар учун»

жаргонидан фойдаланади, ёд олган постулатларини (исботсиз ҳам қабул қилинаверадиган дастлабки қоида, фараз) механик равишда бир хилда такрорлайди. Оиласи ва дўстлари худди қутқаришга, халос бўлишга эҳтиёж сезаётгандек, унинг ваъзлари объектига айланади. У шахсий эҳтиёжлари ва гуруҳ учун пул олиш мақсадида босим ўткази-ди. Оила ва дўстлари билан алоқалари йўқолади, у кучоклашиш ва ўпишишдан ўзини олиб қочади, ўз қобиғига ўралиб олади, оилавий тадбирларда иштирок этмайди, кўп вақтини гуруҳ билан ўткази-ди, гуруҳнинг бошқа аъзолариникига яшаш учун кўчиб ўтади. Сиёсий ва диний эътиқоди ўзгаради, талабалар таълимнинг кечки шаклига ўтади-лар, ихтисослигини ўзгартирадилар ёки ўқишни тўхтатадилар.

Умуман олганда, мутаассибликка мойиллар – турли хил манипу-ляция, гипнозга осонгина берилувчан шахслар бўлиб, кўпинча уларда оқиллик етишмайдиган ишонувчан, самимий, раҳмдил, ижобий субъектлардир. Назарий жиҳатдан қараганда, ҳар қандай шахс мута-ассиб бўлиши мумкин, чунки ҳар бир индивидга муваффақиятли таъсир кўрсатишга қодир бўлган психотехника мавжуддир.

Мутаассибларнинг асосий кучи уларга ўзлари керак деб ҳисобла-ган нарсаларни иккиланмасдан ўтказишга ёрдам берадиган енгилмас иродасидир. Улар эътиқод овозини эшитмайдилар, уларнинг мурак-каб бўлмаган ҳаёти тўлалигича динга хизмат қилишдан иборатдир, қаршилиқ кўрсатиш ва таъқиб қилиш эса уларни фақатгина тоблайти-ди. Мутаассибнинг ҳаёт йўли унинг ички моҳияти билан белгиланади: у воқелик билан тўқнашмасдан камдан-кам ҳолларда айланиб ўтадиган кураш одамидир.

3-§. Мутаассибликнинг шаклланишига сабаб бўлувчи психологик омиллар

Мутаассибликнинг вужудга келиш сабаблари турли хил бўлиши мумкин. Масалан: сиёсий (давлат ёки халқни бошқаришга ёрдам тариқасида); психологик (ҳақиқий оламдан чекиниш ёки ўз «Мен»ини топиш воситаси тариқасида); диний (айрим диний нормалар ёки динда буюрилган нарсалар, дин амрини нотўғри тушуниш муносабати билан диндорларга ортиқча талаблар тариқасида); ижтимоий (ижтимоий қарама-қаршилиқлар, айнан салбий хусусиятга эга, айниқса, ҳозирги даврдаги зиддиятларни бартараф этиш тариқасида).

Мутаассибликнинг шаклланишига ёрдам берувчи омиллар сира-сига қуйидагилар киради:

- болаликдаги тарбия (авторитар, эзувчи, шубҳали, тотал (умумий) назорат қилувчи, «оила кумири» типи бўйича, ҳамма нарсага рухсат этилган ва бошқ.);

- шахснинг ўзига хос хусусиятлари (ўзига паст баҳо бериш, ўзини кўрсатишда устун турувчи мотивлар (шахснинг ўзлиги, ҳаётий позицияси, нуқтаи назари ва ғоялари) ва ўзини идеаллаштириш, рефлексия, таҳлил қилиш ва фантазияга нисбатан чегараланган қобилият, психологик ҳимоянинг устувор невротик механизмлари);

- кескин вазиятларда хулқ-атворнинг аутодеструктив (вайрон қилувчи, емирувчи ва ўзига қаратилган) стратегияси;

- шахснинг бузилиши: тобе, хавотирли, нарцисстик.

Жамиятда мутаассибликнинг ва мутаассибона онгнинг шаклланиш механизмлари сирасига, энг аввало, мафкуралаштириш ва ақидапарастлик киради. Мутаассибона онг шаклланишининг асосий хусусиятлари ва механизмлари ақидапарастлик, конформлик, муросасизлик ҳисобланади. Ақидапарастлик – субъект томонидан ҳақиқий деб топилган қоидалар (ғоялар, қарашлар)нинг ақидага айланиш жараёни; ақидага айлантирилган онг рухий-маънавий қаттиқлик, барқарорлик, муросасозликка бегоналик ва трансформация қилинмаслик (ўзгармаслик), ташқи таъсирнинг ҳар қандай уринишларини тажовузкорона қабул қилишдан иборат. Мутаассибнинг онги моҳиятан ақидаларга асосланган, чунки объект уни Олий Ҳақиқат, Олий Қадрият, Олий Мавжудот ва шу қабила деб тан олади ва бу масалада ҳеч қандай шубҳага бормади. Конформизм ва конформ хулқ-атвор – ижтимоий хатти-ҳаракатлар, мослашувчанлик, меъёрий ҳужжатлар, тегишли тартиб, фикр-мулоҳазаларни пассив қабул қилиш, ўз нуқтаи назарининг мавжуд бўлмаслиги, кучли босимга эга бўлган ҳар қандай нусха, стереотипга принципсизларча ва танқиддан холи эргашиш. Конформчи мутаассиблар муҳитига тушиб қолиб, мутаассибга айланади, чунки у ерда психик «юқтириш» самараси жуда юқоридир. Шу билан бирга, у фақатгина мутаассибона хулқ-атворни қайта тиклаши мумкин, чунки бор-йўғи янги вазиятга мослашади. Бу шундан далолат берадики, ақидапарастликдан фарқли ўлароқ, конформизм мутаассибликни «тарқатувчи» ҳисобланади.

Муросасизлик тадқиқотчилар томонидан мутаассибликнинг асосий аломатларидан бири деб топилган. А. А. Любишевнинг фикрича, бирор-бир қарашни фақатгина унинг ўз қарашларига зид бўлгани учун қатъиян рад қилувчи ҳар қандай одам муросасиз ҳисобланади. Мутаассибона онг ақидапарастлик билан бевосита боғлиқ бўлган

мурасасизликдан холи бўлиши мумкин эмас, чунки ўзининг ва фақат ўзининг ғоялари (фикр-мулоҳазалари, қарашлари)ни тан олиш бегоналарникини фаол равишда қабул қилмасликка олиб келади.

Шу билан бирга, бу мутаассибона онгнинг бир-биридан жуда ҳам фарқланиб турадиган томонларидир, агар ақидалаштириш мутаассиблик шаклланишининг ўзига хос ақл-идрокка асосланган механизми ҳисобланса, мурасасизлик эмоционал механизмдир.

Мутаассибликнинг ривожланиши ҳақида сўз кетар экан, шахс тарбияси ва характери, ижтимоий мавқеи ва жамият билан ижтимоий алоқа даражаси, жамиятнинг тарихий-сиёсий тарзи ва индивиднинг ахлоқий-психологик хусусиятлари катта аҳамият касб этади. Яъни, маълумотли, етук, ўз нуқтаи назарига эга, ижтимоий жамиятда ўз ўрнини топган, касбий ва шахсий жиҳатдан муваффақиятга эришган шахс, қоида тариқасида, турли кўринишдаги таъсирларга етарли даражада барқарордир. Бироқ, Т. Лири, М. Стюарт ва бошқалар («Деструктив культларда онгнинг ўзгариш технологиялари»)нинг фикрича, инсонни психологик қайта ишловга дучор қилиш ва деструктив гуруҳларга тортишнинг кўплаб усуллари мавжуд.

Бу гуруҳлар мақсадли равишда зиёли, қобилиятли, иқтидорли ва муваффақият қозонган кишиларни қидириб топадилар (тўғрироғи, ушлаб (тутиб) оладилар). Мурожаат қилишнинг муваффақиятига доктрина ёки ташкилот эмас, балки унинг вакиллари бўлган кишилар анча катта таъсир кўрсатадилар. Бошни айлантирадиган «ижодий» режалар тўғрисида ҳикоя қиладиган ақлли, сўзамол ва бахтли, эркин, самимий, очиқ ва ўз ишига содиқ гуруҳ аъзолари томонидан ўрнатилган шахсий алоқа катта роль ўйнайди. Аксарият секта ва гуруҳларнинг кенгайиб бораётганлиги ва гуллаб-яшнаётганлиги шундан далолат берадики, улар ёлловчиларни тайёрлашни, яъни «товарнинг юзини кўрсатишни» яхши билишади.

Ёлловчиларга инсон нимага қодирлигини бир зумда баҳолаш ва унга гуруҳ тўғрисидаги ахборотни «айтиб бериш» ва «жойлаштириш»ни ҳисобга олиш ўргатилади. Бошқача қилиб айтганда, уларнинг вазифаси – инсонни хўрак илинган қармоқни ютишга мажбур қилишдир. Бу ерда хўрак ролини айнан уни қизиқтириши лозим бўлган ахборот ўйнайди.

Ёлловчилар барча кишилар тўрт типга: фикрловчилар, ҳиссиётчилар, фаоллар ва диндорларга бўлинишига асосан «шахснинг тўрт типи модели»дан фаол фойдаланадилар (Т. Лири, М. Стюарт ва бошқ.). Фикрловчилар – ҳаётий муаммоларни кўпинча ақлга таяниб, «бош»

билан ҳал қиладиган кишилар, улар асосан интеллектга суянадилар. Ҳиссиётчилар – ҳаётӣ муаммоларни ҳал этишда, кўпинча, эмоцияга амал қиладиган кишилар. Улар асосан ҳиссиётлар билан яшайди. Фаоллар – «ҳаракат одамлари» деб аталадиган кишилар. Диндорлар ҳаётнинг илоҳий асосига ишонадиган кишилар ҳисобланади.

Фикрловчи шахсни ёллашда интеллектуал ёндашувдан фойдаланилади. Масалан, унга гуруҳ томонидан ташкиллаштирилган илмий конференцияларнинг бирида турли муаммоларни катта қизиқиш билан муҳокама қилаётган Нобель мукофоти совриндорлари ёки файласуфларнинг фотосуратини кўрсатишади ва бу билан ушбу буюк мутафаккирлар мазкур ҳаракатни қўллаб-қувватлайдилар, деган сохта тасаввур ҳосил қилишади. Ҳақиқатан эса, фотосуратларда акс этган кишилар кўпинча сектага умуман алоқаси йўқ ва кун тартибидаги масалаларга мутлақо қизиқмайдилар. Улар конференцияга худди шундай таклифнома, бунинг устига, мутлақо текин – ҳомийлар уларнинг бориш-келиш йўлкирасини, меҳмонхона ҳақини тўлашади ва яна каттагина пул беришади – таклифнома олган дўстлари ва ҳамкасблари билан мулоқот қилиш имконияти туфайли ташриф буюришган.

Ҳиссиётчилар ҳар доим ёлловчиларнинг уларга нисбатан муносабатларидаги самимият, меҳр ва ғамхўрликка «сотиладилар». Бундай кишилар билан мулоқотда «ягона катта ва аҳил оилада яшаётган» гуруҳ аъзоларининг эмоционал жиҳатдан хотиржамлигига алоҳида эътибор қаратилади. Бундай кишилар билан ҳар доим гуруҳдаги «ҳақиқий меҳр-муҳаббат» ва оддий оламдаги «тушунишнинг» йўқлиги тўғрисида гапирилади. Гуруҳий вазиятларда ҳис қилувчилар автоматик равишда ўз-ўзидан гуруҳ уларни қабул қилиши учун интиладилар, шунинг учун ҳам ёллаш чоғида уларга беписанда меҳр, қўллаб-қувватлаш, қабул қилиш ва маъқуллаш намоиш этилади.

Фаоллар чақирикни қабул қилиш ва ҳаракат қилишга мойилдирлар. Улар ўз олдиларига мақсад қўйишни ва аниқ натижаларга эришишни яхши кўришади. Агар кишиларнинг камбағаллиги ва эзилаётганини кўрсалар, улар ушбу хунук ҳодисани бартараф этиш учун нимадир қилишни хоҳлашади, уларга гуруҳ ушбу йўналишда қандай ишларни олиб бораётганлиги ҳақида ҳикоя қилиб берилади. Агар уларни урушлар ва миллий низолар муаммолари қийнаётган бўлса, унда уларга ушбу гуруҳ урушга қаршилик кўрсатиш ва низони тинч йўл билан тартибга солиш бўйича аниқ режа ишлаб чиққан ягона ташкилот эканлиги айтиб берилади (хатто бундай режа мавжуд бўлмаса ҳам). Фикрловчиларга гуруҳ молиялаштирадиган ва қўллаб-

қувватлайдиган «йўқолиб бораётган» дунёни барқарорлаштириш ва қайта тиклаш бўйича юзлаб дастурлар санаб кўрсатилади.

Диндор кишилар ҳаётнинг илоҳий (диний) мазмунини излайдилар ва Худони англашга интиладилар. Бундай кишилар, кўпинча, ёлловчиларга ўзларининг тушлари, ҳиссиётлари ва ваҳийлар орқали эгаллаб олинган илоҳий тажрибалари тўғрисида гапириб берадилар. Асосан, бундай кишилар шунчалик «очиқки», уларнинг ўзлари ёлланадилар (аксарияти ёлловчи билан учрашишни уларга Рухлар буюрган, деб ҳисоблашади). Ёлловчиларга шахсга фақатгина «илоҳий тажрибалар» тўғрисида ифодали қилиб айтиб бериш, учрашувнинг олдиндан белгилаб берилганлигини тасдиқлаш ва Худо бизнинг илтижоларимизни эшитаётганини билдириш қолади, холос.

Кенг тарқалган фикр-мулоҳазаларга қарамай, аксарият ёлланган кишилар диндорлардан эмас, балки ҳиссиётчилар ва фаоллардан иборат. Фикрловчилар деб аталадиганлар ичидан чиққанларнинг кўпчилиги эса пировард натижада сектанинг раҳнамоларига айланишади.

Ушбу моделни қўллаш ёлловчиларга уларнинг ишларида муваффақиятга эришишга ёрдам беради. Улар, қисқаси, «балиқ овловчилар» бўлиб, қармоқ ташлашади, бироқ балиқ эмас, балки инсон қалбини овлашади. «Одам овловчилар» иши жиддий равишда осонлашади, чунки аксарият кишилар ўзларини сурбетларча ёллашаётганини тасаввур ҳам қилмайдилар ва йирик деструктив секталарда ёллаш чоғида жалб қилинадиган катта ресурс (бойлик)лар тўғрисида ҳеч нима билишмайди.

Аксарият йирик ақидапарастлар пул маблағларини йиғишнинг техника ва стратегиясини ўзлаштириб, шунингдек банк ҳисоблари ва уларнинг аъзолари мулкларидан фойдаланиш ҳуқуқини олиб, жуда бойиб кетганлар. Улар тўпланган маблағларни турли хайрия фондларига йўналтирилишини таъкидлаб, жамоатчилик фикрини чалғитадилар. Аслида эса, йирик секталар маълағнинг энг катта қисмини янги аъзолар ёллашга ҳамда уларнинг жамиятдаги «ижобий қиёфасини» яратадиган фирмалар фаолиятига сарфлайдилар.

Қарор қабул қилар эканмиз, биз, одатда, ўзимиз ишончли деб билган ахборотга асосланамиз. Бизни ҳамма ҳар доим нимагадир – сиёсат, иқтисодиёт, ахлоқ, дин, таълим, тарбия, юриспруденция ёки маркетинг масалаларига – ишонтиришга уринади. Бизнинг мулоҳазаларимизни шакллантиришда бундай уринишлар муқаррардир. Бироқ, айрим уринишлар, гарчанд улар бошқаларидан ёмон ҳам, яхши ҳам бўлмаса-да, самаралироқ кўринади. Умумий ахборот оқимидан келиб

чиқаётган ҳар бир маълумотнинг ишончилигини текшириш учун бизда вақт тиғиз. «Яхши» ёки «ёмон» хабар ёрлиғини, уларнинг мазмунига қараб, биз ўзимиз ёпиштирамиз. Ахборот мазмуни бизга ёқса, биз уни жон деб қабул қиламиз, ёқмаганда эса ҳимоя филтрларини ўрнатиб, бу маълумотларни ташвиқот деб атаймиз. Биз дўстларимиз ва ваколатли «экспертлар»нинг фикр-мулоҳазаларига ишонишга мойилмиз. Маорифдан жалб қилишни, маълумотдан ташвиқотни нозик чегара ажратиб туради. Агар ахборот эгаси бизга жозибадор ва сўзамол, яхши ниятли бўлиб кўринса, агар у ўз нуқтаи назарини ҳимоя қилиш учун кўплаб далиллар келтирса, биз ҳаммадан кўп унинг қарашларига бериламиз.

Ёшларни жалб қилиш «юксак мотивлар» орқали амалга оширилади, деб ҳисоблайди М.Вершинин. Ёшлар ақлий ва маънавий жиҳатдан етук бўлмаганлиги туфайли радикал, миллий, ижтимоий ёки диний ғояларни осон қабул қилишади. Уларни, кўпинча, тоталитар (кишиларнинг хоҳиш-иродасини бутунлай тийиб қўювчи ва уларни фақат «доҳий», «устоз» хоҳиш-иродасига бўйсундирувчи), диний ёки мафкуравий секталар орқали жалб қиладилар. Террорчи ва ақидапарастларни тайёрлашда махсус психологик тайёргарликда қўлланиладиган усуллар орқали (тафаккурни ўзгартиришга олиб келадиган) қийин шароитларда узоқ муддат бўлиши ўзига хос муҳитнинг пайдо бўлишига олиб келади. Жиноий муҳит билан ўхшашлигига кўра, ушбу муҳитни ташкил этувчи кишиларни ўзига хос онг типига эга бўлган террорчилик муҳити деб аташ мумкин. «Жалб қилинган» шахс хулқ-атворининг шаклланиш генезиси ва динамикаси тўғридан-тўғри тарбия, маълумот, дунёга қараш, ҳозирги ҳаётда ўз-ўзини реализация қилиш имконияти, ушбу шахс атрофидаги жамият каби омилларга боғлиқдир.

Мутахассисларнинг фикрича, радикал ёки террорчилик ҳаракатларига кўпинча, шахсларнинг вужудга келган қийин вазиятдан чиқолмаслик ҳисси, унда ўз ҳолатини драматик баҳолаш майлини уйғотадиган психологик дискомфорт ундайди. Шунинг учун эмоционал ҳолатда бўлган шахсларни энг аввало ибодатга, кейинчалик бошқа радикал ёки террорчилик ҳаракатларига ёллаш осон кечади. Бу қоида тариқасида фожиали ҳодиса, ажрашиш, яқин кишисининг ўлими, ишни йўқотиш ва шулар кабилардан сўнг оғир кечинмалар келтириб чиқарган стрессдир. Террорчилик ёки ақидапарастликнинг фарқли жиҳатларига қарамай, уларнинг умумий жиҳати ташкилот раҳнамоларининг мақсад ва ғояларга кўр-кўрона эргашиши ҳамда уларга содиқлигидир. Ушбу мақсад ва ғоялар кишиларни ташкилотларга киришга

ундайди. Бироқ, маълум бўлишича, бу жуда ҳам мажбурий эмас. Мақсад ва ғоялар ушбу ташкилотларга мансубликни оқилона тушунтиришга хизмат қилади. Асосий сабаб қўшилишга ва гуруҳга мансубликка кучли эҳтиёж ҳамда ўзини тенг кўриш ҳиссини кучайтиришдир.

Одатда, радикал (деструктив ва террорчилик) ташкилотларнинг аъзолари нотўлиқ оиладан чиққанлар, у ёки бу сабаб билан мавжуд жамоат тузилмаси доирасида қийинчиликка дуч келган, ишини йўқотган ёки умуман иш жойига эга бўлмаган кишилар бўладилар. Бундай вазиятларда юзага келадиган бегоналашиш ҳисси одамни худди ўзи каби ғайриижтимоий кўринган гуруҳга бирлашишга мажбур қилади. Шундай қилиб, террорчи ва ақидапарастларнинг умумий белгилари бўлиб, ўзини тенглаштириш муаммолари билан боғлиқ бундай кишиларни гуруҳга қўшишнинг кучли эҳтиёжи ҳисобланади (Miller, 1988). Шу нарса аёнки, бундай гуруҳ аъзолигига бирданига эришилмайди. Радикал ва деструктив ташкилотлар аъзолари бўлишдан олдин инсон апатия (лоқайдлик) ва ижтимоий дезадаптациянинг бошқа шакллари орқали ўтади. Ғайриижтимоий (радикал ёки деструктив) гуруҳлар билан тенг бўлиш бундай кишиларга, гарчанд у салбий бўлса-да, ижтимоий ролни таъминлаб беради. Ушбу «жалб қилинган» шахслар учун гуруҳдан чиқиб кетиш деярли имконсиз, бу психологик ўзини ўзи ўлдириш билан баробардир. «Жалб қилинган» шахсларнинг тасаввурини турмушга чиқмагандан кўра омадсиз никоҳни яхшироқ деб биладиган айрим аёлларнинг тасаввурига ўхшатиш мумкин. «Жалб қилинган» шахслар учун ташкилотни ташлаб кетиш ўзини идентификация қилиш (тенг кўриш)ни йўқотиш демакдир. «Жалб қилинган» шахс ўзини ўзи шунчалик паст баҳолашга эгаки, унинг учун қайта эгаллаб олинган ўзини ўзи идентификация қилиш (тенг кўриш)ни рад қилиш деярли имконсиздир. Бундай гуруҳларга қўшиларкан, улар авторитаризм олдидаги кўрқувдан ҳимояланишга эга бўладилар. Бунда гуруҳга қилинган ҳар қандай ҳужум улар томонидан шахсан ўзларига қилинган ҳужумдек идрок қилинади. Тегишли равишда ташқаридан бирор-бир мақсадни кўзлаб қилинган ҳаракат гуруҳдаги жипсликни сезиларли даражада оширади. Террорчилик ташкилотига қарши ахборот урушини ташкил этганда шуни ёдда тутиш лозимки, «жалб қилинган» шахс иложи борица ўз ташкилотининг мафкурасига кириб бораркан, у объектив воқеликни кўришдан тўхтайдди, унинг учун гуруҳнинг ҳаёти ва мафкураси воқелик ҳисобланади.

Бундай вазият (жараён) «жалб қилинган» шахсларда жамиятга ҳамда ким бўлишидан қатъи назар, душманга зарба бериш майлини

уйғотади. Душманни ташкилот раҳнамолари белгилайдилар. Улар нишонни, шунингдек фойдаланиш лозим бўладиган ҳужум усуллари-ни ҳам белгилаб берадилар. Бир вақтнинг ўзида аҳолининг муайян гуруҳларига (давлатга муҳолиф бўлган ва ш.к.) террорчилик ташкилотлари ўз зиммаларига олган мажбуриятларни алишиб, мазкур гуруҳлар ҳам террорчиларни қўллаб-қувватлаш мажбуриятини ўз зиммаларига олишлари лозимлиги тушунтирилади. Террорчилар раҳнамоларида юқорида кўрсатиб ўтилган гуруҳлардан молиялаштириш, таъминлаш, яшириш, янги «номзодлар»ни етказиб бериш ва шу кабиларни талаб қилиш имконини берадиган ўзига хос бўлган бир-бирини қўллаш имконияти юзага келади. Бу билан терроризм ўзининг ижтимоий базасини яратадиган ва жамиятда зўравонликка қаршилик кўрсатишга қийналаётган аҳолининг катта гуруҳини бевосита ёки билвосита жалб қилади. Ваҳоланки, терроризм ижтимоий гуруҳларнинг қўллаб-қувватлашини талаб қилмайдилар, балки онгни назорат қилиш технологиясидан фойдаланган ҳолда, ижтимоий гуруҳларни эгаллаб олиш ва назорат қилишни маъқул кўрадилар.

Бу ерда шу нарса муҳим хусусият касб этадики, террор ёки ақидапарастликка «жалб қилинган» шахсий мулкка эга бўлмаслиги лозим ва бунда террор ёки ақидапарастлик унга ёрдам беради. Терроризм, радикал ташкилотлардан фарқли ўлароқ, йирик муассасаларни ва моддий жиҳатдан таъминланган менежерларни назорат қилади. Радикал (террорчилик) гуруҳлар кўрқитиш ва жамиятдаги вазиятни беқарорлаштириш учун йўқ қилишни, замонавий терроризм эса ўз таъсири-нинг ошиши учун бирлаштириш ва фойдаланишни маъқул кўрадилар.

Мафкуравий марказ, махсус тузилмалар ва ижтимоий базадан иборат бўлган, зўравонликка асосланган бундай радикал-культ муҳити уни назорат қиладиганлар қўлидаги етарли даражадаги самарали воситадир.

Ҳозирги жамиятда ўтакетган мутаассиблик маҳаллий эмас, балки глобал ҳодисадир. У ҳар қандай жамиятда, унинг сиёсий, этник ёки диний ҳолатига қарамай, у ёки бу шаклда мавжуд. Фарқ фақат мутаассибларнинг сони ҳамда тажовузкорона бўладими ёки ўз даҳоларини илоҳийлаштириш бўладими, ўз «меҳр»ини намоён этишдадир.

Бола ўта кетган мутаассибга айланиб қолмаслиги учун, унга болаликдан ўз хатти-ҳаракатларини танқидий баҳолаш қобилятини сингдириш, унда ўзини ўзи ҳурмат қилиш ва бошқаларга ҳурмат билан қараш, ўз хатолари учун жавобгарлик ҳиссини тарбиялаш лозим.

Ўта кетган мутаассибликни кўпинча дин билан боғлашлари ва террордан фойдаланиб ҳамда мусулмонлар учун муқаддас бўлган

Оллоҳ номи остида ўзининг даҳшатли ишларини амалга ошираётган, моҳиятан, минтақада вазиятни беқарорлаштираётган бир қатор ташкилотлар фаолияти билан боғлиқ воқеаларнинг шарқда юз бераётганига эътибор қаратган ҳолда, Али Апшероннинг қуйидаги фикрларини келтириш ўринлидир: «Ислом, – деб ёзади у, – ўта кетган мутаассиб инқилобчиларга муҳтож эмас, аксинча, у чуқур ва самимий эътиқодга эга бўлган, бошқача фикрловчи, бошқа тилда сўзлайдиган ёки бошқа динга эътиқод қиладиган кишиларга нисбатан бағрикенглик ва очиқлик хос бўлган тақводор ва художўй кишиларга муҳтождир».

2-боб. МУТААССИБЛИК ВА ОЛОМОН ПСИХОЛОГИЯСИ

1-§ «Оломон» тушунчаси ва унинг турлари.

Мутаассиблик ва оломон

«Оломон» атамаси ижтимоий психологияга XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошида юз берган омманинг қудратли инқилобий кўтарилиши даврида кириб келди.

Ўз табиатига кўра оломон ҳаракатдаги, шунингдек, *тажовузкор*, *қутқарилаётган*, *манфаатпараст*, *экстатик* (масалан, пир, айтайлик машҳур жаз мухлисларининг диний мутаассиблиги (фанатиклиги) ёки ақлсизлиги туфайли юзага келадиган оломон) турларга бўлинади. Мазкур таснифнинг муаллифи психолог Ю. А. Шерковин таъкидлаганидек, бундай ажратиш шартлидир. Оломоннинг бир тури айтилган вақтда бошқасининг жиҳатларига эга бўлиши ва янги турига айланиши мумкин¹.

Собиқ Иттифок ижтимоий психологлари (Б. Ф. Поршнев, Б. Д. Парыгин, Ю. А. Шерковин, Н. Ф. Феденко ва бошқалар)нинг илмий ишларини таҳлил қилиш асосида оломоннинг бир қатор психологик хусусиятларини кўрсатиш мумкин.

Оломоннинг энг муҳим фарқли жиҳати уни ташкил этувчи одамлар таркибининг тасодифий хусусиятларидир. Бу, албатта, оломоннинг юзага келиши ижтимоий ҳодисаларнинг сабаб-оқибатлари доирасидан четга чиқишини билдирмайди. Оломоннинг дастлабки ўзаги оқилона мулоҳазалар таъсирида шаклланиши ва ўз олди-га жуда аниқ мақсадлар қўйиши мумкин. Бироқ ўзакнинг бундан кейинги ривожланиши шиддат билан ва ўз-ўзидан юз беради. Оломон бунгача бир-бирини мутлақо танимаган, умумий томонларига эга бўлмаган одамларни ўз ичига олиб, ўсиб боради.

Бунга ишонч ҳосил қилиш учун спиртли ичимлик истеъмол қилган ва безорилик қилаётган ўсмирлар оломонига мурожаат этишнинг ўзи етарли. Бундай оломон таркибида уни жипслаштириш бўйича фаол ҳаракат қилувчи ва секин-аста унинг хатти-ҳаракатини йўналтирувчи **бошловчилар** ажралиб туради. Булар жамиятда ўрнатилган ахлоқ қоидаларини тан олмайдиган, ахлоқи бузилган одамлардир. Ўз қадриятларини оломон ҳаракатларининг йўналиши билан **бирдай кўрувчи** оломон иштирокчилари улардан ажралиб туради. Масалан, баъзан оломоннинг тажовузкор ҳаракатлари қаратилган объектдан

¹Қаранг: Социальная психология: Краткий очерк / Под общ. ред. Г. П. Предвечного и Ю. А. Шерковина. – М., 1995. – С. 289–290.

аламзада бўлиб юрган одамлар ҳам гуруҳий тартиббузарликларга тортиладилар. Улар бошловчи эмас, аммо оломоннинг таъсир доирасида қолиб, унда фаол иштирок этадилар. Оломон ичида унга фақат ўз «бебош феълини» кўрсатиб қўйиш, ўзининг шафқатсизликдан ҳузур қиладиган импульсларини чиқариш имконияти пайдо бўлгани туфайлигина оломонга қўшилган **тажовузкор** шахслар айниқса катта хавф туғдиради. Одатда, улар энг оғир ҳаракатларни содир этадилар.

Гуруҳий тартиббузарлик иштирокчилари орасида **адашганлари** ҳам мавжуд. Чунки улар вазиятни хато, адолат принципини нотўғри тушунганлиги туфайли оломонга кириб қоладилар. Бундай инсоннинг хулқини баҳолашда унинг объектив оқибатларини ва субъектив жиҳатларини фарқлаш зарур. Объектив жиҳатдан у гуруҳий тартиббузарлик иштирокчиси бўлиб қолади, субъектив жиҳатдан эса у ўзини жамиятга қарши унсур деб ҳисобламайди.

Оломонга, шунингдек **обивателлар** (тасодифий қўшилиб қолганлар) ҳам киради. Улар катта фаоллик кўрсатмайдилар, уларни спорт шарҳловчилари айтганларидек, ҳаяжонга солувчи томоша сифатидаги тартиббузарлик ўзига жалб қилади. Бу томоша гўёки уларнинг бир хил ва зерикарли, бемаъни тирикчилигига қандайдир янгилик киритади. Гуруҳий тартиббузарликларда умумий кайфиятга берилувчан, стихияли ҳодисалар ҳукмига ўзини қаршиликсиз бериб юборадиган ўта **таъсирчан** одамлар ҳам иштирок этадилар. Ниҳоят, оломонга ташқаридан (ички позицияси нуқтаи назаридан) кузатиб турадиган, воқеаларнинг боришига аралашмайдиган оддийгина **текин томошабинлар** ҳам киради. Бироқ уларнинг ҳозир бўлиши оммавийликни оширади, оломон стихиясининг одамлар хатти-ҳаракатига таъсирини кучайтиради.

Демак, юқорида таъкидланганидек, оломоннинг тасодифий таркиби – унинг ўзига хос психологик хусусиятларидан бири бўлиб, буни гуруҳий тартиббузарликларга қарши кураш чораларини кўришда инобатга олмаслик мумкин эмас.

Оломоннинг кейинги хусусияти одамлар **хатти-ҳаракатининг бир хиллигини белгиловчи** ижтимоий-психологик ҳодисаларнинг ўзига хослигида намоён бўлади. Маълумки, жамоада бир хилдаги хатти-ҳаракат онгли равишда қўйилган ва барча эътироф этган ҳамда ижобий ижтимоий аҳамиятга эга бўлган кадриятларнинг умумийлиги билан таъминланади. Оломон эса асосан одамларнинг бундай умумийлигини норозилик объектига қарши қўйиш эвазига яратилади. Б. Ф. Поршнев таъкидлаганидек, оломонни унинг «қаршилиги», «уларга» қаршилиги умумийликка айлантиради.

Оломоннинг кейинги хусусияти – бу *ҳиссий резонанс* деб аташ мумкин бўлган ўзига хос ижтимоий психологик ҳодисанинг амал қилиши саналади. Гуруҳий тартиббузарликда иштирок этувчи одамлар нафақат оддийгина бир-бири билан ёнма-ён келади, балки атрофдагиларни кўзғатадилар ва ўзлари ҳам улардан таъсирланадилар. Бир кишининг олган кўзғалиши, бошқасининг идрок этиш объектига айланиб, унинг кўзғалишини янада кучайтиради ва бу ҳол онг томонидан назорат қилиниши қийин бўлган ҳиссий портлашгача бориши мумкин.

Оломон содир бўлган воқеа ва ҳодисага қараб, *қуйидаги турларга* бўлинади:

- 1) *тўсатдан юзага келган оломон*;
- 2) *экспрессив оломон*;
- 3) *конвенциал оломон*;
- 4) *ҳаракатдаги оломон*.

Тўсатдан юзага келган оломон бирдан тўпланади, воқеа-ҳодисанинг моҳиятини тушунишни хоҳлайди.

Экспрессив оломонга тўй - ҳашам, худойи ва жанозалардаги оломон халқ киради.

Конвенциал оломонга оммавий спорт тадбирлари, масалан, футбол учрашувларига йиғилган одамлар киради. Ушбу тоифадаги оломоннинг ўзига хослиги шундаки, кўп ҳолларда уларнинг ахлоқи маълум қолипдан чиқиб кетади. Бу уларнинг бақириқлари, қайғуришлари, қувонганларида кўринади.

Ҳаракатдаги оломон кўпинча кўзғолончи-ашаддий оломон деб аталади. Чунки оломон кўзғолон орқали ўз ниятини амалга оширади. Ашаддий оломон ҳамма ёқни бузади, синдиради, ўт ёқади, бу билан оломоннинг ўзи ҳам ваҳимага тушади. Бунга Донбасдаги шахтёрлар ҳаракатини, Брянск ва Брестдаги ўқитувчилар ҳаракатини мисол қилишимиз мумкин.

Оломон ҳам ўз таркибига эга, масалан:

- 1) адашиб қўшилиб қолган шахслар;
- 2) ашаддий ҳаракатдаги тажовузкор (фанатик) шахслар;
- 3) оломон ҳаракатини қўллаб-қувватлайдиган шахслар;
- 4) бошловчилар (яъни, ўт ёқувчилар).

Адашиб қўшилиб қолган шахслар, яъни бунда айрим шахслар ўзлари билмаган ҳолда шу оқимга қўшилиб кетадилар ва оломонни тўлдиради.

Оломон таркибидаги энг кўрқинчли шахслар *ашаддий ҳаракатдаги тажовузкор (фанатик)* шахслар бўлиб, улар ўз ахлоқини кўз-кўз қиладилар.

Оломон ҳаракатини қўллаб-қувватлайдиган шахсларнинг оломон таркибида бевосита иштироки деярли камдан кам ҳолларда бўлади.

Бошловчилар (яъни, ўт ёқувчилар) оломоннинг ахлоқий хатти-ҳаракатини издан чиқаради ва бир йўналишга қаратади. Бундай шахслар ўзлари ҳеч қандай ишни амалга оширмайди, ишни бошлаб кейин оломон орасидан қочадилар.

2-§. Оломонни ҳаракатга келтирувчи психологик механизмлар

Оломон шаклланишининг илк белгиларидан гуруҳий тартиббузарликкача бир қанча босқичлар босиб ўтилади.

Баҳонанинг *юзага келишини* гуруҳий тартиббузарликларнинг бошланиши деб ҳисоблаш мумкин. Одамларнинг эътиборини тортган ва улар нотўғри талқин этган ҳар қандай воқеа ёки факт ана шундай баҳона бўлиши мумкин. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, баҳоналар ниҳоятда хилма-хил бўлиши мумкин.

Баҳоналарнинг келиб чиқишида миш-миш гапларнинг ҳам таъсири катта бўлади. Миш-миш гаплар ўзи моҳиятига кўра маълум маънода тасдиқланган ёки ҳеч ким томонидан тасдиқланмаган хабар (маълум маънода) вазифасини бажаради, шунинг учун ҳам баъзи шахслар ҳаётида ва жамиятда маълум бир ижтимоий психологик муаммоларни юзага келтиради. Натижада жамиятни, инсонлар турмуш тарзини ўзгартириб юбориш хусусиятига эга.

Шу нуқтаи назардан миш-мишлар ижтимоий психологик хусусиятга эга бўлиб, жамоатчилик онгига салбий таъсир кўрсатади ва жамиятга зид бўлган оммавий тартиббузарликларни келтириб чиқаради. Бу эса ички ишлар идоралари ходимлари фаолиятини янада мураккаблаштиради.

Кўп ҳолларда шахсларда керакли маълумотларнинг етишмаслиги оқибатида миш-мишларнинг келиб чиқиши ва тарқалишига сабаб бўлади. Натижада шахсларнинг маълум муаммо, воқеа-ҳодисага нисбатан талаб, эҳтиёж ва қизиқишлари кондирилмайди. Бу эса, ўз навбатида, хабарларни тарқатишда уларга эмоционал тус беради, уларни бўрттириш ва бойитишга олиб келади. Миш-мишлар маълум мақсад ва манфаатларга қаратилиб, ижтимоий, иқтисодий, маданий-маиший йўналишларда намоён бўлиб ғаразли ниятларда тарқатилади.

Миш-мишларни тарқатувчи шахсларнинг психологик хусусиятига назар ташлайдиган бўлсак, улар ҳамиша хабарларини ишончли манбалардан олинган деб айтишади ва одамларга ўзларини билафон қилиб

кўрсатишга ҳаракат қиладилар. Бундай шахслар одамлардаги ҳаяжонни кўриб, воқеаларга янада кўпроқ эмоционал тус беришга интилишади. Оқибатда, баъзан миш-мишларнинг кучи ҳақиқий ахборотдан ҳам кучли бўлади.

Миш-мишларни қуйидагича тавсифлаш мақсадга мувофиқ:

- 1) ходисаларни тасвирлаш;
- 2) эмоционал тон (тус) бериш, изоҳлаш;
- 3) миш-миш гапларнинг таъсир кучидан фойдаланиш.

Миш-мишларнинг тарқалиши ва эътирозли ҳолатларнинг пайдо бўлишига манфаатли шахсларнинг хатти-ҳаракатлари ва хабарлари сабаб бўлиб, ҳудуддаги оператив вазиятга ҳам ўз таъсирини кўрсатади.

Демак, миш-мишлар баъзи шахслар томонидан ўйлаб топилган бўлиб, маълум бир воқеа, ходисалар ҳақида бир киши томонидан иккинчи бир кишига етказиладиган оғзаки хабардир.

Миш-мишлар ўз мазмун-моҳиятига кўра уч турга бўлинади:

- 1) умуман ҳақиқатга тўғри келмайдиган миш-миш гаплар;
- 2) маълум маънода тасдиқланган (ҳақиқат бор) миш-миш гаплар;
- 3) тўлиқ маънода ҳақиқатга эга бўлган миш-миш гаплар.

Умуман, миш-мишлар «миш» қўшилганлиги сабабли, ўз характериға кўра тўғри, айнан ҳақиқатнинг ўзини ташкил қилмайди, бир шахсдан иккинчи шахсга ёки бир гуруҳдан иккинчи гуруҳга ўтишда қандайдир қўшимча ўзгаришлар киритилади.

Миш-мишлар агрессив (ашаддий) бўлиши мумкин (1992 – йилдаги талабалар шаҳарчасида бўлган воқеани кўз олдингизга келтиринг). Бундай вазиятда одамлар, айниқса кичик-кичик гуруҳлардаги одамлар ҳеч нарсага ишонмайди.

Миш-мишлар ўз хусусиятиға кўра махсус ташкил этилиши ва бирдан юзага келиши мумкин.

Махсус ташкил этилган миш-мишлардан кўзланган мақсад яширин мотивлар, ғаразли ниятлар билан амалга оширилади.

Миш-мишлар муайян психологик шароитлар мавжуд бўлганда юзага келади. Ушбу шароитларни тушуниш учун таниқли олим П. В. Симонов ҳис-ҳаяжонлар (эмоциялар) ахборот назариясига қизиқиш уйғотади¹, деган фикрни баён қилган.

Ушбу назарияға кўра, вақтнинг ҳар бир муайян дақиқасида долзарб бўлган эҳтиёжларни қаноатлантириш учун инсон аниқ ҳаракатлар содир этиши керак. Лекин у доимий равишда ўзгариб турувчи

¹ Қаранг: Симонов П. В. Что такое эмоции? – М., 1966. – С. 57.

эҳтимолли муҳитда ҳаракат қилгани боис, қўйилган мақсадга эришиш учун унга эҳтиёжларини қаноатлантирувчи нарсалар ва шарт-шароитлар ҳақидаги ахборот керак бўлади. Эҳтиёж қанчалик кескин бўлса, инсоннинг зарур ахборотни излашга қаратилган фаолияти ҳам шунчалик жадал бўлади. Агар инсон хатти-ҳаракати (хулқи)ни ташкил қилиш учун етарли ахборотга эга бўлса, ҳис-туйғулар (эмоциялар) амалда юзага келмайди, юзага келса ҳам жуда суст кўринишга эга бўлади. П. В. Симоновнинг ёзишича, агар рақибни енгиш усуллари яхши маълум бўлса ва унга қарши курашаётганлар ана шу усулларни билсалар, ғазабнинг кераги йўқ; ҳимоя воситалари мавжуд бўлса ва самарадорлиги шубҳа уйғотмаса, ташвиш ва қўрқув учун сабаб йўқ. Инсон тасарруфидаги ахборотнинг етарли эмаслиги натижасида аниқ вазиятларда салбий ҳиссиётлар юзага келади. Ахборотга бўлган эҳтиёжни қаноатлантириш учун зарур деб башорат қилинаётган ҳажмдан ортиб кетганида инсонни ижобий ҳиссиётлар чулғаб олади.

П. В. Симонов математик символлардан фойдаланиб қуйидаги ифодани келтиради:

$$X = \Xi (Z - M)$$

Бунда **X** – ҳиссиётлар; **Ξ** – эҳтиёжлар; **Z** – эҳтиёжни қондириш хулқини ташкил қилиш учун зарур ҳисобланган ахборот; **M** – мавжуд бўлган, яъни инсон тасарруфидаги ахборот.

Бизнинг мавзуга татбиқ этганда мазкур ифодани қуйидагича талқин этиш мумкин: агар эҳтиёж нолга тенг бўлса (масалан, у ёки бу воқеа инсонни асло қизиқтирмаса), у ҳолда шахс ахборотга муҳтож бўлмайди ва бу масалада ҳиссиётлар юзага келмайди. Бинобарин, миш-мишлар юзага келиши учун ҳам асос бўлмайди. Эҳтиёжни қондириш учун зарур деб ҳисобланган ахборот (**Z**) мавжуд ахборот (**M**)га тенг бўлганида ҳам улар юзага келмайди. Агар муайян сабабга кўра одамларнинг бундай ахборот билан тўлиқ таъминланган жамоасига ташқаридан миш-мишлар кирса, бундан кейин улар тарқалмайди, балки унинг ичида барҳам топади.

«**M**» нолга тенг бўлганида, яъни инсон ўз хулқини ташкил қилиш ва долзарб эҳтиёжини қаноатлантириш учун зарур бўлган ҳеч қандай ахборотга эга бўлмаса, ҳиссиётлар максимал аҳамиятга эга бўлади, миш-мишлар учун эса энг қулай замин юзага келади. Бир томондан, эҳтиёжларни қондириш учун ҳаракат қилишдек кескин зарурат, иккинчи томондан, бунинг учун керакли ҳар қандай ахборотнинг йўқлиги инсонни ахборот манбаларини баҳолашда уларнинг фарқига етмайдиган қилиб қўяди.

Гуруҳий тартиббузарликнинг етилишидаги иккинчи босқич дастлабки *хавотирли миш-мишларнинг* пайдо бўлиши билан боғлиқ. Тартиббузарликларнинг олдини олиш борасидаги фаолият ушбу босқичда анча қийинлашади. Одамлар воқеага нисбатан муайян қарашни ўзлаштирган бўладилар ва ҳар қандай ахборотни ўзларининг янглишувлари орқали қабул қиладилар. Вазиятнинг янада мураккаблашувига қарши курашнинг йўли – бу одамларни қайта ишонтириш, миш-мишларнинг ёлғонлигини далиллар билан исботлашдир. Бу босқичда воқеа ёки факт манфаатларига кўп даражада таъсир кўрсатган одамларни якка тартибда қайта ишонтириш энг кўп самара беради. Бу босқичда омма олдида миш-мишни рад этиш вазиятни чигаллаштириши, миш-мишларнинг янада кўпроқ тарқалишини келтириб чиқариши мумкин.

Миш-мишлар нафақат ҳеч қандай расмий ахборот бўлмаган шароитда, балки бундай ахборот одамларнинг қизиқишларини қондирмаган, етарлича ишончли бўлмаган ёки шубҳали бўлган ҳолларда ҳам юзага келади ва тарқалади.

Инсон унга келаётган ахборотни бепарволик билан қабул қилмайди. У ушбу ахборотни ўз қарашлари ва эътиқодлари, янглишувлари ва хурофотлари, майл ва хуш кўрмасликлари билан солиштиради. Шахс агар норасмий йўллар билан бошқа хабар олган бўлса, расмий ахборотга танқидий муносабатда бўлади. Бундай вазиятда нафақат ахборот бериш, балки қайта ишонтириш талаб этилади. Бу эса янглишаётган одамнинг ўзи учун ҳам, уни қайта ишонтираётганлар учун ҳам жуда қийин бўлади.

Психология фанида ахборотни одамлар айнан ўз эҳтиёжларини қондириш учун тарқатадилар ва ўзлаштирадилар деб тўғри таъкидланади¹. Ушбу эҳтиёжларни уларнинг миш-мишлар билан қондирилиши нуқтаи назари билан кўриб чиқамиз.

Утилитар эффект одамлар олинган маълумотлардан ўз ҳаётий муаммоларини ҳал қилиш учун фойдаланишларида намоён бўлади. Бу расмий ахборот тарқатилган, аммо миш-мишлар ҳам муайян, лекин ўзига хос аҳамиятга эга бўладиган ҳолатларда энг ёрқин кўзга ташланади. Масалан, Иккинчи жаҳон уруши давомида инглиз разведкаси Гитлер Германиясининг ҳарбий заводлари ишини издан чиқариш учун портловчи моддалар ишлаб чиқарилаётган шаҳарда сартарошхонада сочи қуритилаётган завод ходималаридан бирининг

¹ Қаранг: Социальная психология: Краткий очерк / Под общ. ред. Г. П. Предвечного и Ю. А. Шерковина. – М., 1995. – С. 192–196.

боши портлаб узилиб кетгани, бу гўёки атмосферада порох чанги ҳаддан ташқари кўплигидан аҳолининг сочларига илашиб қолаётгани ва сирли портлашнинг имкониятдаги хавфи юзага келиши сабабли келиб чиққани ҳақида миш-миш тарқатди. Инглизларнинг айтишича, бундай миш-миш таъсирида кўпчилик завод ходималари шаҳардан қочиб кетганлар ва оқибатда қўйилган мақсадга эришилган.

Обрў самараси ахборот инсоннинг ёки шахс ўзини мансуб деб ҳисоблаётган гуруҳнинг обрўсини оширишидан қониқиш ҳосил қилишида намоён бўлади. Бу ҳодиса одамлар ички жиҳатдан қабул қилган мақсад ва кадриятларни тасдиқловчи ахборот (жумладан, миш-мишлар)ни жон деб қабул қилиши ва осон ўзлаштиришига асосланади.

Миш-мишлар тарафлардан бирига бошқасига қарши қўшимча далиллар берган ҳолларда *позиция (мавқе)ни кучайтириши эффекти*ни юзага келтиради. Бу каби мисоллар мамлакатга қарши олиб борилаётган психологик урушларда хоҳлаганча топилади.

Миш-мишлар даражасида *билишга бўлган қизиқишларни қаноатлантириши* эффекти ҳаддан ташқари қизиқувчан одамларга хосдир. Бу ерда ҳам қаноатланиш, албатта, хом-хаёл, қизиқишларнинг ўзи ҳам арзимас ва ахлоқий жиҳатдан умидсиздир. Шунга қарамай, бу жамоани кўзғатувчи миш-мишлар юзага келиши ва тарқалишининг психологик сабабларидан бири ҳисобланади.

Бу ҳодисанинг бошқа томони ҳам мавжуд. Агар, масалан, шаҳарда кундузи одамлар мавзелардан бири узра кўтарилаётган қуюқ тутунни кўрган бўлсалар, нима бўлганини билишга интилишнинг юзага келиши табиийдир. Агар одамларнинг қизиқиши ваколатли органларнинг расмий ахбороти билан қаноатлантирилмаса, ақлга тўғри келмайдиган миш-миш гаплар юзага келиши муқаррар. Бинобарин, одамларда тушунмасликдан берилган савол юзага келса, бундай савол қанчалик нозик ва аччиқ бўлмасин, ундан қўл силтаб кетиш мумкин эмас, акс ҳолда носоғлом миш-мишлар юзага келишига шароит яратади.

Миш-мишлардан келиб чиқадиган *ҳиссий эффект* ижобий модалликни ўтқир ҳис этиш хусусиятига эга бўлиши мумкин. Ҳиссиётлар ахбороти назариясидан келиб чиқадиган бўлсак, инсон ҳис қилаётган қониқиш, лаззат миш-мишлардаги хабар (гарчи ёлғон, воқеликка мос келмайдиган, аммо ростга ўхшаб кетадиган бўлса ҳам) кутилганидан ортиқ ахборот берганидагина мавжуд бўлади. Қандайдир (моддий ёки маънавий) кадриятларга эга бўлишга интилган ҳолларда ахборотнинг бундай ўзига хос кўплиги завқ, хурсандчиликни юзага келтиради. Масалан, амалга ошиш эҳтимоли жуда камдек туюлган азалий орзу

кутилмаганда ушалганини таъкидловчи миш-мишнинг оқибати ана шундай. Ушбу ҳолда ҳиссий завқланишга (разрядкага) бўлган эҳтиёж қаноатлантирилади, ҳолбуки, албатта, миш-миш бундай мақсадга ўзига хос тарзда, инсон хабарнинг чин ёки чин эмаслигини билмаган бахтли ҳолатда бўладиган давр мобайнидагина эришади.

Учинчи босқични шартли равишда *ақлларнинг ачиши* деб аташ мумкин. Дарҳол рад қилинмаган миш-мишлар тарқалишда давом этади, катта ўзгаришларга учрайди ва одамларда ҳозирча «кар» кўзғалишни юзага келтиради. Бу босқич ҳам, олдинги икки босқич ҳам одамларнинг, яъни оломоннинг тўпланишидан аввал келади ва уни психологик жиҳатдан тайёрлайди.

Тўртинчи босқич оломоннинг шаклланиши билан боғлиқ. Дастлаб тўпланган одамлар орасида ўзига хос *циркуляр реакция* бошланади, яъни бундан кейин бир хилдаги хатти-ҳаракатга рухий асос яратувчи фикр ва ҳиссиётларнинг жадал алмашинуви рўй беради. Сўнгра айланиш жараёни бошланади: ҳиссий кўзғалиш кучаяди, одамлар бунинг оқибатида зудлик билан ҳаракатга ўтишга тайёр бўлиб қоладилар. Айланиш жараёнида норозилик объекти аниқлашади, нафрат образи шаклланади. Ниҳоят, одамларнинг фаоллашуви бошланади. Бу жараёнда, масалан, оломон етакчиси амалга ошираётган қўшимча рағбатлантириш айланиш жараёнида шаклланган образга қарши қаратилган импульсларни юзага келтиради¹.

Миш-миш гаплар шахслар онгига қуйидагича таъсир кўрсатади:

- шу муаммо бўйича онгда маълум тасаввур юзага келади;
- аҳоли орасида гуруҳ-гуруҳ бўлиб юришиб, жамиятдаги мавжуд тартибни бузиш юзага келади.

Бешинчи босқич оломонда *гайриижтимоий хулқининг ривожланиши*, яъни гуруҳий тартиббузарликларнинг ўзидир. Тартиббузарликни бошловчилар иғвосига учган энг тажовузкор шахслар бошлаб берадилар. Сўнгра, тақлид асосида, оломон ёмон намунага эргашади, бебошликни ривожлантиради.

Оммавий тартибсизликларнинг ташкилотчилари йиғилган оломоннинг салбий хулқ-атвор механизмларидан усталик билан фойдаланиб, улардаги тажовузкорлик инстинктларини кўзғатадилар. Гап шундаки, миш-мишлар мантиқсизлигига қарамай, аҳолининг муайян табақалари онги ва хатти-ҳаракатига сезиларли таъсир кўрсатади.

¹ Қаранг: Социальная психология: Краткий очерк / Под общ. ред. Г. П. Предвечного и Ю. А. Шерковина. – М., 1995. – С. 291.

Айрим ҳолларда, афсуски, миш-миш гаплар хатти-ҳаракатнинг расмий ахборотга қараганда кучлироқ детерминанти (омили) бўлади.

Одамлар орасида тарқатиладиган хилма-хил миш-мишларнинг барчасини бир қатор асосларга кўра таснифлаш мумкин.

Акс эттирилаётган воқеа **адекватлигига кўра**, мутлақо ишончсиз, ҳақиқатга яқин унсурлари бўлган ишончсиз, ҳақиқатга ўхшаш ҳамда ҳақиқатга ўхшамайдиган элементлари бўлган ишончли миш-мишларга ажратилади.

Миш-миш тарқатувчининг сўзларидан аниқланадиган **позицияларга кўра** қуйидагилар ажратилади: *истак миш-миш*, бунда хабар амалга ошмаган истак туфайли умидсизлик келтириб чиқариш ва, бинобарин, одамларни тушкунликка тушириш мақсадига эга бўлади; *қўрқитувчи миш-миш* – ташвиш, қўрқув ва ишончсизлик кайфияти устунлик қиладиган одамлар орасида энг самарали тур; *тажовузкор миш-миш* – муайян шахслар ёки муайян одамлар гуруҳларига нисбатан адоват (нафрат) уруғини сочади; *ажратувчи миш-мишлар* – одамларнинг ўзаро муносабатларида низо-жанжал келтириб чиқаради, улар ўртасида шубҳа, ишончсизлик кабиларни юзага келтириб одатдаги ижтимоий алоқаларни бузади¹.

Келиб чиқишига кўра тартибсиз равишда юзага келадиган ёки атайин ўйлаб топиладиган миш-мишлар бўлади. Оралик турлари ҳам бўлиши мумкин. Баъзан миш-миш ўз-ўзидан юзага келади, аммо муайян заминга тушгач, ахборотни ўз манфаатларидан келиб чиқиб ўзгартиришга тайёр, унинг тарқалишидан манфаатдор шахслар топилади. Дастлаб миш-миш атайин тарқатилган, аммо стихияли равишда амал қилувчи ижтимоий-психологик механизмларга тушиб, улар туфайли кўп бора кучайган ҳоллар ҳам бўлиши мумкин. Масалан, душманларнинг мамлакатимизга қаратилган радио эшиттиришларида мавжуд бўлган баъзи миш-мишларни сиёсий ва ахлоқий жихатдан етарлича етук бўлмаган одамлар эшитиб, ўз ҳаракатларининг оқибатларини ўйламай уни яна тарқатган ҳолларда ана шундай бўлади.

Одамлар онгига **таъсир кучига кўра** миш-мишлар қуйидаги турларга бўлинади: ижтимоий фикрни қўзғатувчи, аммо аниқ кўриниб турган ғайриижтимоий хулқ соҳасига кирмайдиган миш-мишлар; аҳолининг муайян қисмида *ғайриижтимоий хулқни келтириб чиқарадиган* миш-мишлар; одамлар ўртасидаги *ижтимоий алоқаларни*

¹ Қаранг: Социальная психология: Краткий очерк / Под общ. ред. Г. П. Предвечного и Ю. А. Шерковина. – М., 1995. – С. 168–190.

бузувчи ва жамоат тартибини гуруҳ бўлиб бузишга (масалан, стадионлардаги тартибсизликлар, табиий офат шароитидаги саросималар ва бошқаларга) айланувчи миш-мишлар мавжуддир.

Ваҳима, қўрқув ва саросимага солиш оломоннинг асосий вазифаларидан бўлиб, бундай ҳолатларда шахсларнинг хатти-ҳаракатида ўзини ўзи бошқариш охириги ўринга туришини, жавобгарлик ҳиссининг йўқолишини кузатиш мумкин. Ваҳима, қўрқув ва саросима асосида мавжуд ёки эҳтимоллик хавфи олдида ожизлик, уни енгиб ўтиш ўрнига ундан қочиш фикри пайдо бўлади. Ваҳима қўрқувнинг психологик механизми бўлиб, бош мия пўстлоғининг катта майдонида индукцион тормозланиш, англаш фаоллигининг сусайишига олиб келади ва тез эмоционаллик ҳолатини юзага келтиради. Натижада шахсда ноадекват фикрлаш, иллюзион (нотўғри) идрок қилиш, кучли эмоционал қўзғалиш оқибатида хавфни бўрттириш, кучли таъсирчанлик, берилувчанлик ҳолатларини кузатиш мумкин.

Ваҳима, қўрқув гуруҳий ва индивидуал тарзда юз беради. Индивидуал тарзда юз берадиган ваҳима ёки қўрқув ҳаракатларнинг ноадекватлигида, бирор-бир хулоса, қарорга келиш, мавжуд хавфдан қочиш, ундан қутулиш учун хавфсизлик чораларини кўра олмаслик ҳолатларида намоён бўлади. Оммавий тартибсизлик ҳолатларидаги вазият етакчининг индивидуал ваҳима ва саросимага бўлган акс таъсири билан бевосита боғлиқдир.

Ваҳима, саросима, қўрқув асосан икки турга бўлинади:

- қалтис вазиятларда қўрқиш натижасида ўлим хавфини ҳис этиш;
- муддатли хавотирланишдан сўнг кучли зўриқиш, асаб тизимининг бузилиши, диққатнинг хавотир предметиға йўналганлиги.

Ички ишлар идоралари ходимлари вужудга келиши мумкин бўлган бундай салбий ҳодисаларнинг олдини олиш мақсадида олдиндан профилактик чора-тадбирларни қўллашлари лозим.

Оммавий тартибсизликлар давлатга, унинг юритаётган сиёсатиға қарши миш-мишлар уюштириш, халқ ўртасида тажовузкорлик ҳолатларини келтириб чиқариш учун қўлланилади. Бундай вазиятларда омmanın хатти-ҳаракатини тартибга солиб бўлмайди.

Оломон ўз характериға кўра агрессив (ашаддий) бўлиши мумкин, ашаддий миш-мишлар оммавий тартиббузарликларни юзага келтиради.

Оломон психологиясида меники ва уларники деган фикр албатта мавжуд. Яъни, оломон вазиятни мураккаблаштирувчи ва ўзига хос тезлаштирувчи генератордир. Мисол сифатида 2014 йили Украинада, 2015 йил Миср Араб Республикасида бўлган халқаро митинглардаги

оломонни келтириш мумкин. Оломон психологиясида маълум ўзгаришлар рўй беради, бу ўзгаришлар нималарда содир бўлишини кўриш мумкин.

Оломон хатти-ҳаракатининг юзага келиш психологияси қуйидаги кўринишига эга:

1) оломонда кўриш ва эшитиш орқали кучли эмоционал ҳолат юзага келади;

2) ўзининг хатти-ҳаракатларига жавоб бериш улар учун охирги ўринга ўтади;

3) ўзида кўшимча куч ва онгида ўзгариш сезади.

Оломоннинг шаклланиш босқичлари:

1) шароитнинг юзага келиши (циркуляция);

2) миядаги қайнаш;

3) душман образининг шаклланиши;

4) оломоннинг фаоллашуви;

5) жамиятга қарши ҳаракатнинг авж олиши.

Циркуляр, яъни айланма реакция оломоннинг шаклланишига олиб келади, бунда ҳар хил имкониятлар, масалан, фактлар (далиллар), турли хабарлар яратилади.

Миядаги қайнашда одамлар бир-бири билан фақат хабар алмашади ва энг асосийси маълум бир фикрда туришади. Шунинг учун ҳам бошқа хабарни (янги) эшитганда ўзларини маълум маънода адашмаган деб ҳисоблайдилар.

Душман образининг шаклланиши шундай ҳолатки, унда оломон фақат салбий ҳолатларни тасаввур қилиб, ўзи норозилигини билдиради. Буларнинг ҳаммаси оломоннинг ҳаракатини фаоллаштиради.

Бундай тасаввурдаги объектлар оммани бирлаштиради ва бир бутун қилади. Охирги босқич жамиятга қарши хатти-ҳаракатни юзага келтириш ва оломон фаолиятини фаоллаштиришдир.

Шу нуқтаи назардан **оломон** психологик жиҳатдан келиб чиқишига кўра, махсус, ҳеч қандай инсонлар томонидан ташкил этилмаган одамларнинг хатти – ҳаракатлари йиғиндисидир.

Француз психолог олими Ле Бон Гюставнинг фикрича, «оломон йиғилганда миллати, касби, тилидан қатъи назар, уларда мақсад битта бўлади ва уларнинг онгида тўла фикрлаш йўқолади, ҳатто ўлим ҳам уларга кўрқинчли эмасдек кўринади»¹.

Оломон психологиясини билиш ички ишлар идоралари ходимлари учун муҳим аҳамиятга эга бўлиб, оммавий тартибсизликлар,

¹ Қаранг: *Ле Бон Гюстав*. Психология народов и масс. – М., 2000. – С. 62.

намойишлар, митинглар каби салбий ҳолатларнинг олдини олиш ва жамоат тартибини сақлашда қўл келади.

Оммавий тартибсизликлар, митинглар ва турли намойишлар уюшмаган бир гуруҳнинг салбий хатти-ҳаракатлари асосида амалга оширилади. Оломонга қўшилган шахслар онгида тақлид қилишга кучли мойиллик, ташқи таъсирларга берилувчанлик ва ижтимоий жавобгарлик ҳиссининг йўқлигини кузатиш мумкин. Шу сабабли оломон айрим ғаразли, ифвогар шахслар учун объектни йўқ қилувчи қуролга айланади.

Оммавий тартибсизликлар – кўп миқдордаги одамлар (омма) томонидан қурол ёки қурол сифатида фойдаланиладиган бошқа нарсаларни ишлатиб ёхуд ишлатиш билан қўрқитиб шахсга нисбатан зўрлик ишлатиш, қирғин солиш, ўт қўйиш, мулкка шикаст етказиш ёки уни nobуд қилиш, ҳокимият вакилига қаршилик кўрсатиш орқали содир этган ҳолда, жамоат жойларида белгиланган тартибни бузиш ва хавфсизликка таҳдид солиш билан боғлиқ бошқариб бўлмайдиган фавқулодда ҳаракатлардир.

Гуруҳий тартиббузарликларга митинглар ва бошқа оммавий тадбирлар ўтказишнинг белгиланган тартибини гуруҳ бўлиб бузиш, спорт мусобақалари ва эстрада концертлари намойишида ашаддий мухлислар ёки айрим шахсларнинг белгиланган ахлоқ қоидаларини бузишлари, гуруҳий безорилик ва бошқа ножўя ҳаракатларини киритиш мумкин.

Оммавий тартибсизликлар, одатда, жиноят таркибини ташкил қилади ва террорчилик ҳаракатлари, шахсни гаров сифатида тутқунликка олиш, қирғин қилиш, ички ишлар органлари биноларига ўт қўйиш, уларни эгаллаб олишга, ҳокимият вакилларига ҳужум қилиш, қуролли қаршилик кўрсатишга уриниш ва бошқа шунга ўхшаш ҳаракатларда намоён бўлиши мумкин. Мазкур жиноятлар Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексида қамраб олинган бўлиб, жиноий жавобгарликка олиб келади.

Оммавий тартибсизликларнинг ижтимоий хавфли хусусиятлари бевосита уларнинг юз бериши жараёнида ушбу ҳаракатларнинг иштирокчилари томонидан бошқа бир қатор оғир жиноятларни содир этиш билан кечиши, фуқаролар ҳаётига, соғлиғига ва мол-мулкларига жиддий хавф солиши ҳамда бошқа шу каби бир қатор оғир оқибатларни келтириб чиқариши билан юз беришида намоён бўлади.

Оммавий тартибсизликларнинг энг хавфли томони шундаки, уларнинг ўз вақтида олди олиниб бартараф этилмаса, улар жамият ҳаётига путур етказиб, унинг инқирозга юз тутишига олиб келади.

Гуруҳий тартиббузарлик ва оммавий тартибсизликларнинг келиб чиқишида инсоннинг жамоадан ташқаридаги хатти-ҳаракатлари, яъни **миш-миш гаплар** ва **оломон психология** муҳим роль ўйнайди.

Гуруҳий тартиббузарлик ва оммавий тартибсизликларнинг объектив сабаблари ва уларнинг келиб чиқишига имкон берган шарт-шароитлар турли сабаблар туфайли юзага келиши мумкин. Улар орасида асосийларини қуйидагилар ташкил этади: сиёсий ва иқтисодий беқарорлик, ижтимоий адолатсизлик ва аҳоли асосий қисмининг ҳимояланмаганлиги, коррупция ва уюшган жиноятчиликнинг ўсиши, аҳоли турли табақаларини бирлаштира оладиган расмий давлат мафкураси ва бирлаштирувчи кучнинг йўқлиги.

Индивидуал ҳуқуқий онг даражасида гуруҳий тартиббузарликлар содир этилишига имкон берувчи қуйидаги *омилларни* келтириш мумкин: айрим шахсларнинг демократияни анархия ва ўзбошимчалик сифатида тушуниши, қонунларнинг талабларини оммавий писанд қилмаслик, фуқаролар маданияти ва қонунга итоаткорлигининг паст даражаси, жиноий обрўмандлар ва ҳар хил миллатчилик руҳидаги ифвогарлар таъсир даражасининг юқорилиги, кўплаб ғайриижтимоий элементларнинг мавжудлиги.

Таъкидлаш жоизки, мазкур сабаб ва шарт-шароитлар ўз-ўзидан ҳар доим ҳам жамоат тартибини гуруҳ бўлиб бузиш юзага келишига, айниқса оммавий тартибсизликларга олиб келмайди.

Жамоат тартибини гуруҳ бўлиб бузишлар ва оммавий тартибсизликлар ташкилотчилари бўла оладиган норасмий етакчилар катта хавф туғдиради. Ушбу тоифага ўз ҳаракатлари билан бундай вазиятларни келтириб чиқариш, одамларни бирлаштириш ва жипслаштириш қобилиятига эга бўлган, уларни ўз иродасига бўйсундира оладиган, уларда ишонч ҳосил қила оладиган ва оломонни жунбишга келтира оладиган шахслар киради. Амалиётнинг далолат беришича, одамларга таъсир кўрсатиш «истеъдодига» эга бўлган бундай шахсларнинг аксарияти сиёсий фаолият билан шуғулланадилар ёки жиноятчилар оламига алоқадор бўладилар.

Гуруҳ бўлиб ҳуқуқбузарликлар содир этишнинг бошқа иштирокчилари орасида психологлар далолатчилар (ифвогарлар)ни алоҳида ажратадилар. Бундай шахслар, оломоннинг ҳиссий ва руҳий ҳолатидан фойдаланиб, ўз мақсадларига эришиш учун ёлғон хабар ва миш-мишлар тарқатиш орқали одамларни йўлдан оздириб, ғайриқонуний ҳаракатларга ундайдилар.

Ушланган шахслар ҳақидаги маълумотларни таҳлил қилиш бундай шахслар тоифасига кўпинча собиқ жиноятчилар ва руҳан носоғлом кишилар киришидан далолат беради.

Ижрочилар ёки жанггарилар хавфлилик даражаси бўйича алоҳида тоифани ташкил қилади. Булар, одатда, жисмонан бақувват, зарур маҳсул тайёргарликка эга бўлган шахслардир. Оломон ичида расман тартибсизликларнинг ташкилотчилари ва фаол иштирокчиларини қўллаб-қувватласалар-да, ҳақиқий вазиятни, низо келиб чиқишининг сабаб ва баҳоналарини баҳолашда чиндан ҳам янглишаётган фуқаролар кўпчиликини ташкил қилади.

Оломон таркибига, шунингдек қизиқувчи фуқаролар, яшаш жойи бетайин шахслар ҳамда бошқа ғайриижтимоий унсурлар ҳам киради. Уларнинг аксарияти маст ҳолда бўлишлари мумкин.

Жамоат тартибини гуруҳ бўлиб бузишнинг ривожланиши ва янада кучайишида оломоннинг ҳосил бўлиш ва шаклланиш механизми, шунингдек унинг иштирокчиларининг хатти-ҳаракатларига хос хусусиятлар муҳим ўрин тутди. Гуруҳий ҳуқуқбузарликнинг ривожланиш динамикаси бир қанча ўзаро боғлиқ босқичларни қамраб олади.

Бошланғич босқичга низоли вазият юзага келишининг қандайдир баҳонаси мавжудлиги ҳосдир. Баъзан бу мухлислар ёки ҳайбаракаллачи мутаассибларнинг оддий гуруҳий безорилик ҳаракатлари бўлади.

Бу бир гуруҳ шахсларнинг қандайдир юз берган воқеадан норози-лигида, ҳокимият идоралари, тижорат тузилмалари, корхона ва муассасаларнинг маъмурияти ижтимоий-маиший ва иқтисодий соҳада олиб бораётган ҳаракатларига қарши эътирозидида намоён бўлиши мумкин. Баъзи ҳолларда тўпланганларнинг талаби сиёсий хусусиятга эга бўлиши мумкин. Низо қонунийликнинг бузилиши ёхуд ички ишлар органлари ходимларининг тактик жиҳатдан нотўғри ҳаракатлари натижасида ҳам ўз-ўзидан юзага келиши мумкин. Жамоат жойида одамларнинг тўпланиши фактининг ўзи қизиқувчилар ва бекорчилар учун жозибадор таъсирга эга. Воқеа жанжалли жиҳати билан қизиқиш уйғотса ва долзарб хусусиятга эга бўлса, оломон тезда кўпайиши мумкин. Бундай ҳолларда кимдир баъзан иғвогарона хусусиятга эга бўладиган уйдирма ва миш-мишлар тарқата бошлайди. Улар таъсирида иштирокчилар ва томошабинларнинг ҳиссий ҳаяжони ортади, оломоннинг «руҳий зарарланиши» деб аталувчи ҳодиса юз беради. Оломон ичида танилмай қолиш мумкин бўлган шароитда одамларда ўз ҳаракатлари учун масъулият ҳисси камаяди, тажовузкорлик ва оддий шароитлар учун хос бўлмаган кўрслик пайдо бўлади.

Оломон иштирокчилари зўрлик ҳаракатларига ундовчи тарғибот ва шиорларни танқидий қабул қилмайдилар. Оломон ультиматум талабларни илгари суриб, уларни дарҳол бажаришни талаб қилади. Агар ушбу босқичда ички ишлар органлари фаол комплекс ва адекват чора кўрмасалар, низо жамоат тартибини гуруҳ бўлиб бузиш босқичидан оммавий тартибсизликларга айланиб кетиши мумкин.

Фаол босқич тажовузкор оломоннинг талаблари рад этилган тақдирда мақсадга қаратилган ҳаракатларга ўтадиган даврни қамраб олади. Ушбу ҳаракатлар, одатда ғайриқонуний ва жиноий хусусиятга эга бўлади ҳамда оғир оқибатларни келтириб чиқаради. Оммавий тартибсизликлар иштирокчилари транспорт ва пиёдалар ҳаракатини тўсадилар, низо юзага келган жойда жамият ҳаётининг нормал суръатини издан чиқарадилар, қўлга тушган материалдан тўсиқ ва баррикадалар курадилар. Улар тўсиқлар (девор ва ғовлар) ҳамда алоқа йўллари бузишлари, машиналар ва кўчадаги симёғочларни ағдаришлари мумкин ва ҳоказо. Бундай ҳаракатлар зўрлик, ҳокимият вакилларига қаршилик кўрсатиш, одамларни ўлдириш билан бирга кечади. Бундай вазиятда ҳар хил жиноий унсурлар кўпинча мулкӣ жиноятлар, ўғриликлар, талончиликлар, шунингдек одам ўлдириш ва ўт қўйиш каби жиноятларни содир этадилар.

Сўнгги босқичда ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг оммавий тартибсизликларга чек қўйиш ва уларни бартараф этишга қаратилган комплекс ҳаракатлари натижасида оломоннинг ҳужумкорлиги ва фаоллиги бостирилади. Ички ишлар органлари махсус операция ўтказадилар. Оммавий тартибсизликлар ташкилотчилари ва иштирокчиларининг жиноий ҳаракатлари ҳужжатлаштирилади, оломон ажратиб ташланади, айбдорлар жавобгарликка тортиладилар.

Ички ишлар органлари ходимларининг жамоат тартибини гуруҳ бўлиб бузиш юзага келишининг дастлабки босқичида фаолиятнинг тўғри тактикасини танлаши катта аҳамиятга эга. Бундай ҳуқуқбузарликлардан аввал, одамларнинг кўчалар ва жамоат жойларида кўплаб тўпланиши юз беради. Фуқароларнинг эътирози ва норозиликлари ҳар хил, кўпинча адолатли сабаблар туфайли юзага келган бўлиши мумкин. Шу боис етиб келган ички ишлар органлари ходимлари энг аввал қайси сабабларга кўра ва қайси тоифадаги фуқаролар тўпланганлигини аниқлашлари зарур. Агар улар тўпланишининг сабаби тасодифий воқеа (йўл-транспорт ҳодисаси, ишлаб чиқаришдаги авария, бахтсиз ҳодиса) бўлган бўлса, оломоннинг эътиборини тортган сабабни зудлик билан бартараф этиш зарур. Бу кескинликнинг камайишига, вазиятнинг юмшашига, тўпланган фуқаролар хавфсиз-

лигининг таъминланишига ёрдам беради. Акс ҳолда ички ишлар органларининг ҳаракатсизлиги фожиаларга олиб келиши мумкин.

3-§. Оломон таркибида мутаассиб шахсларни аниқлашда профайлинг методининг аҳамияти

Оломон таркибида мутаассиб шахслар катта хавф туғдиради. Ушбу тоифага ўз ҳаракатлари билан бундай вазиятларни келтириб чиқариш, одамларни бирлаштириш ва жипслаштириш қобилиятига эга бўлган, уларни ўз иродасига бўйсундира оладиган, уларда ишонч ҳосил қила оладиган ва оломонни жумбишга келтира оладиган шахслар киради. Маълумки, одамларга таъсир кўрсатиш «истеъдодига» эга бўлган бундай шахсларнинг аксарияти сиёсий фаолият билан шуғулланадилар ёки жиноятчилар оламига алоқадор бўладилар.

Оломон таркибида мутаассиб шахсларни аниқлаш ва улар томонидан содир этилиши мумкин бўлган жиноятларнинг олдини олишда профайлинг методининг ўрни бекиёс.

Профайлинг (*инглизча profile – профиль*) ёки профайл методи – шахсларни психологик баҳолаш, кузатиш, уларнинг хулқидаги ўзгаришларни ташқи ифода ва хатти-ҳаракатлар асосида таҳлил қилиш каби бир неча психологик усуллардан фойдаланган ҳолда олдиндан башорат имконини берадиган шахс профилини яратиш усулидир.

Ҳозирги кунда шахсларнинг профилини яратиш асосида кўплаб зўравонлик, кўп такрорланадиган қотиллик жиноятларини очишда кенг фойдаланилади. Профайл методи асосчилари психолог олимлар П.Экман, В.Фризен, М.Цукерман ва Б.Де Паулолар ҳисобланишади.

2012 йил Ёлғонни тадқиқ қилиш бўйича Халқаро Академияда Е.Спирица томонидан криминал профайлинг усули тақдим этилди. Унинг фикрича, **криминал профайлинг** тахмин қилинаётган жиноятчи шахс хусусиятларини ташхисловчи комплекс усуллар ёрдамида психологик профилининг яратилиши.

Инсон хулқи ва унинг хатти-ҳаракатларини олдиндан башорат этиш учун алоҳида қобилиятга эга бўлиш ёки кўплаб китоблар ўқиш шарт эмас. Бунинг учун инсонларга, уларни хатти-ҳаракатларини ўрганишга қизиқиш бўлса бўлди. Гуруҳий тартиббузарлик ва оммавий тартибсизликларда профайлинг усулидан фойдаланишни ўрганишдан асосий **мақсад** бу жамиятга зид қарашлари мавжуд, жиноий ҳаракатларни содир этишга мойил шахсларни тезкорлик билан таниш кўникмасини шакллантиришдир. Ушбу мақсадга эришиш учун қуйидаги билим ва малакаларни **эгаллаш вазифаси** белгиланади:

– визуал (кўриш ва кузатиш асосида) психологик ташхис ёрдамида шахсларни баҳолаш;

– қалтис, кутилмаган вазиятларда ҳиссий хусусиятларини бошқариш;

– оломонга руҳий таъсир ўтказиш борасидаги тажрибаларини такомиллаштириш;

– жамиятга зид қарашлари мавжуд ҳамда жиноий ҳаракатларга мойил шахсларни оғзаки (сўзда ифодаланган) суръати (портрети) ва хулқидаги алоҳида белгилари асосида таниш;

– террористик ва экстремистик ташкилотлар, уларнинг ташкилотчилари ҳақида атрофлича тўлиқ билимларни билиш;

– махсус электрон техник мосламалар (акустик ва визуал кузатиш мосламалари) ёрдамида жамоат жойларида ёки оммавий тадбирлар ўтказиладиган жамоат жойлардаги шахсларнинг хатти-ҳаракатларини ўрганиш;

– жамоат жойларида, оммавий тадбирлар ташкил этиладиган объектларда кузатиш (захира ёки ёрдамчи кучлар, фаол қаршилиқ кўрсатиш гуруҳи ва ҳоказо) учун қулай жойни танлаш;

– жамиятга зид ҳамда жиноий ҳаракатларга мойил шахсларнинг хатти-ҳаракатларини назорат қилиш;

– хизмат вазифаларни амалга ошириш жараёнида муҳим аҳамиятга эга маълумотларни олиш ва улардан самарали фойдаланиш борасида малака ва тажрибаларни шакллантириш.

Юқорида келтирилган вазифаларни амалга ошириш учун ходимлар қўйидаги йўналишдаги билимларга эга бўлишлари зарур:

– этнопсихология;

– клиник психология;

– жамият учун хавфли, жиноий ҳаракатларга мойил шахсларга хос руҳий омиллар;

– шахсларнинг руҳий хусусиятлари билан унинг ташқи намоён бўлувчи (имо-ишора, тана ҳаракатлари, нутқ (вербал ва невербал воситалари) жиҳатлари ўртасидаги боғлиқликни кўра олиш;

– шубҳа уйғотувчи шахслар билан мулоқотни тўғри шакллантириш;

– портловчи мосламаларни топиш ва уларни аниқлаш борасида хизмат итлари ва техник воситалардан самарали фойдаланиш;

– куч ва имкониятларини тўғри тақсимлаш мақсадида, ҳиссий зўриқишларни енгиш ва уларни бошқариш усуллари эгаллаш;

– фуқаролар билан психологик алоқа ўрнатиш, уларни визуал баҳолаш ва рухий таъсир ўтказиш, кутилмаган хавф ҳамда қалтис вазиятларда ўз хатти-ҳаракатларини назорат қилиш;

Юқорида келтирилган фикрлардан кўриниб турибдики, профайлинг методининг **асосий мақсади** оломон таркибида шубҳа уйғотувчи шахсларнинг хатти-ҳаракатларидаги мавжуд номувофиқликнинг пайдо бўлиш сабабларини аниқ белгилашдир.

Бунга шахснинг муайян объектда қонунга зид хатти-ҳаракатни содир этишга тайёргарлик кўриши ва уни амалга оширишга алоқадорлиги ҳам сабаб бўлиши мумкин. Ҳар қандай вазиятда юқорида қайд этилган ҳолатлар шубҳали шахсни кўздан кечириш ва ҳужжатларни текшириш жараёнини пухтароқ ўтказилиши учун асос бўлади.

Профайлинг қуйидаги хусусиятларга эга:

1) профайлинг таркибига хавф туғдириш эҳтимоли бўлган шахслар хатти-ҳаракатини кузатиш, уларга саволлар бериш, экспресс психодиагностика қилиш, уларнинг хатти-ҳаракатларидаги нормадан оғишларни қайд этиш ҳамда уларни ўрганишга қаратилган бошқа ҳаракатлар киритилади;

2) профайлингнинг мантикий схемасида ғайриқонуний аралашиш ҳаракатларини тайёрлаш чоғида хавф туғдириши мумкин бўлган шахсларнинг ҳаракатлари моделини тузиш; бундай ҳаракатларни тайёрлаш белгиларини аниқлаш; хавф туғдириши мумкин бўлган типлар (профиллар) – бундай ҳаракатларнинг эҳтимол тутилган ижрочилари таснифини яратиш; кузатув ҳудудидаги ҳар бир шахснинг мақомини режалаштирилаётган ғайриқонуний аралашув ҳаракатига алоқадорлиги эҳтимоллиги нуқтаи назаридан аниқлаш; ҳар бир шахсни муайян типга (ёки профилга) киритиш, яъни профиллаш;

3) профайлингни амалга ошириш учун визуал психодиагностика, диагностик экспресс-суҳбат, нейролингвистик дастурлаш методлари ҳақида билимларга эга бўлиш.

Гуруҳий тартиббузарлик ва оммавий тартибсизликларда оломон таркибидан шубҳа уйғотувчи шахсни аниқлаш учун ходим одамларнинг қуйидаги жиҳатларига эътибор қаратиши зарур:

- 1) ташқи кўриниши ва кийим-бошига;
- 2) гумон қилинаётган шахс ёнида олиб юрган буюмларга;
- 3) юриш-туриши, имо-ишораларига;
- 4) овоз хусусиятлари ва бошқа новербал сигналларига.

Ходим эҳтимол тутилган шубҳа уйғотувчи шахсни аниқлаш учун эътибор бериши лозим бўлган белгиларни қуйидаги асосий гуруҳларга бирлаштириш мумкин:

1) ташқи белгилар (ностандарт кийим-бош, гавда ўлчамига мос келмайдиган кийим, оғир кадам ташлаш, доимо ёнидаги сумкасини текшириб туриш ва ҳоказо);

2) хатти-ҳаракат белгилари (аланг-жаланг қараш ёки киприк қоқмай бир нуқтага тикилиш, атроф вазиятнинг ноадекватлиги, юз мушакларининг таранглиги, зўриққан ёки механик ҳаракатлар ва ҳоказо);

3) инсоннинг ғайриқонуний ҳаракатларга тайёргарлик кўриш ва уларни амалга оширишдан манфаатдорлигини кўрсатувчи ташқи белгилар (хатти-ҳаракатнинг атрофдаги вазиятга номувофиқлиги, атрофга аланг-жаланг қараш, ички ишлар ходимлари яқинлашганда хатти-ҳаракатни ўзгартириш, улардан ўзини тортиш ва ҳоказо).

Эътибор қаратиш лозим бўлган ташқи кўриниш хусусиятлари:

– кенг бичимли, қорамтир ёки кулранг тусдаги, гавда ўлчамига мос келмайдиган, ғижим, бел соҳаси кенг ёки кун, жой ва об-ҳаво шароитларига мос келмайдиган ностандарт кийим;

– бел соҳасида шубҳали (нотабиий) бўртиқлари бўлган беўхшов кийим, ёнида олиб юриладиган ва маиший буюм сифатида ниқобланган объектлар, шубҳа уйғотувчи шахснинг ниҳоятда эҳтиёткор муносабатда бўлаётган рюкзак, сумка, болалар кажаваси ва шу кабилар (нарсаларни бағрига (баданига) босиб, вақти-вақти билан беихтиёр сийпалаб қўяди);

– қўлида сиқиб олинган ёки кийим қатлари орасидан (енгларидан) кўриниб қоладиган шнур ёки симлар борлиги;

– шубҳа уйғотувчи шахсда кўзларининг новербал сигналларини атрофдагилардан яширувчи қорамтир кўзойнаклар борлиги (бу унинг салбий ниятларидан далолат бериши мумкин);

– пойафзали ниҳоятда тоза (дафн маросимига тайёргарлик), соқоли киртишлаб олинган, атрофга бефарқ ёки аксинча, диққат, хавотир билан қараётган, бошқалардан ажралиб турган, шунингдек, мўйлови олинган соқолли (кўпинча тарашланмаган) ва бош кийим (одатда нақш ва гулларсиз дўппи кийган) эркак (булар «вахҳобий» лик белгилари);

– ҳомиладорлик белгилари бор аёллар, шунингдек, бўйин ва кулоқларни ёпиб турувчи рўмол ўраган, сидирға (бир тусли), кўпинча суратларсиз, тиззадан пастга тушган ёки деярли ерга тегиб турадиган, енглари узун кўйлак (ёки узун юбка), лозим, туфли кийган аёл («вахҳобий» лик белгилари);

– ҳатто иссиқ кунда ҳам куртка, плашч ёки пальто кийган ва тугмаларини тақиб олган эркак ва аёллар.

Эътибор қаратиш лозим бўлган **хатти-ҳаракат хусусиятлари**:

1) кўп терлаш, баъзан сўлак ажралиши, атрофдаги вазият ва одамларга кучли эътибор бериш билан кечадиган сезиларли даражадаги асоссиз қўзғалиш ёки беўхшов қараш, қўл терлаши, қўл бармоқларининг титраши, ҳаракатларнинг чекланган бўлиши;

2) бегоналар яқинлашганда пичирлашга айланадиган дуо ўқиш;

3) олдинда ҳуқуқ-тартибот органлари ходимлари бўлганда ҳаракат йўналишини ўзгартириш ва уларни айланиб ўтишга уриниш.

Эътибор бериш зарур бўлган кўркўвнинг ўзига хос ташиқи белгилари:

- тери оқариши, терлаш, ютиниш;
- нафас олишнинг қийинлашиши, тез-тез нафас олиш;
- уйқу артериясининг пульсацияси;
- кўз қорачиқларининг кенгайиши;
- овоз йўқолиши ва жарангининг пасайиши;
- кафтлар тремори, барча гавда мушакларининг титраши;
- қошларнинг кўтарилиши ва бирлашиши (чимирилиши);
- кўзларнинг катта очилиши ва кенгайиши;
- юз мушакларининг ниҳоятда таранглашиши.

Ташиқи кўриниш ва хатти-ҳаракатнинг мазкур белгиларини бир бутунликда кўриб чиқиш, ҳар бир шубҳали жиҳатни инобатга олиш зарур.

Шубҳа уйғотувчи шахс билан **суҳбатлашганда** унинг ёши, жинси, миллати, психологик типи, ақлий даражасини инобатга олиш лозим. Турли миллат ва халқларнинг анъана, урф-одатларини ҳурмат қилиш, мусулмонлар ва бошқа дин вакилларининг эътиқодларига эҳтиром билан муносабатда бўлиш керак. Кўнгилсиз оқибатларга йўл қўймаслик учун иложи борица назорат ва одоб билан муносабатда бўлиш, асло баҳслашмаслик, айниқса диний ёки миллий мавзудаги мунозараларга киришмаслик даркор.

Ходимлар **ҳужжат текшираётганларида** шубҳа уйғотувчи шахсларнинг паспорт маълумотлари (таржимаи ҳолига оид маълумотлар)ни аниқлаштиришлари, уларнинг келган вақтлари ва кўзлаган мақсадлари, аниқ яшаш манзиллари, туғилган жойлари, оилавий аҳволлари, маълумоти, машғулотлари билан қизиқишлари мумкин. Жавоб олинганида шубҳа уйғотувчи шахснинг новербал сигналлари синчковлик билан кузатилади, ушбу сигналлар уларнинг вербал сигналлари билан қиёсланади: гумон қилинувчининг имо-ишоралари, ҳолати, мимикаси (жумладан, кўз, лаб ифодалари) унинг сўзларига

мос келиш-келмаслиги, нутқига хос хусусиятлар, тери қопламасининг ҳолати (оқариши, қизариши, доғ билан қопланиши, тер чиқиши кабилар) текширилади. Саволлар «ҳа» ёки «йўқ» тарзида жавоб қайтарилмайдиган шаклда берилади. Шунингдек, ходимларнинг тўғри жавоб аввалдан (ҳужжатли манбалардан, тезкор ахборотдан) маълум бўлган айрим саволларни беришлари тавсия этилади. Ушбу саволларга ёлғон жавоб қайтарилиши сўралаётган шахсга нисбатан гумонларни мустаҳкамлайди.

Юз бераётган воқеаларга инсон *нейтрал* муносабатда бўлганида, одатда унинг боши тик, нигоҳлари тўғри ва тийрак, кўзлари суҳбатдошига қараб турадиган, ўзини тутиши эркин, имо-ишоралари ифодали бўлади.

Агар сўралаётган шахснинг боши эгик, нигоҳлари ташқарига йўналган ёки кўз қири билан қарайдиган, қўллари мудофаа ҳолатида (қовуштирилган икки қўли билан сумка ёки пакетини ушлаб олган) бўлса, у ҳолда ушбу новербал сигналлар суҳбатдошига нисбатан унинг салбий ҳиссиётларидан ва (ёки) стресс ҳолатида эканлигидан далолат беради.

Қуйидаги қўшимча сигналларга ҳам эътибор бериш лозим:

1) алдаётганлигини кўрсатувчи сигналлар (қўлнинг оғиз, бурун ёки бўйин соҳасига тегиши билан боғлиқ ишоралар, кўз қовоқларини ишқалаш, нигоҳларни ташқарига, одатда ерга ёки шифтга қаратиш, қўлларни чўнтакларга яшириш ёки кўкрак олдида чалиштириш);

2) тажовузкорлик ва ҳужумга тайёрлик белгилари (лаблар жипслашган, юз қизарган, қўл бармоқлари мушт тугилган, оёқлар мудофаа ҳолатида, кўз қорачиқлари торайган, кўз қири билан ёки тўғридан қараш, пешонанинг тиришганлиги, бурун орқали қисқа-қисқа нафас олиш ва ҳоказо);

3) хавотир, ҳаяжон, асабийлик, кўркүв белгилари (қўл бармоқларининг, овознинг титраши, нафас олишнинг тезлашиши, қон томирларининг бўртиши ва (ёки) ҳаддан ташқари тез уриши (айниқса бўйин соҳасида), лабларни тишлаш, қўлни кўкрак олдида чалиштириш, бир қўл билан иккинчисини қучоқлаб олиш, кўкрак даражасида (баландлигида) бирор нарса, масалан, пакет, сумка, гулларни икки қўллаб ушлаб олиш ва ҳоказо).

Ходим шубҳа уйғотувчи шахс билан мулоқот жараёнида қуйидагиларни инобатга олиши лозим: бегона шахсга хайрихоҳлик, зийраклик ва ҳурмат билан муносабатда бўлиш суҳбатдаги психологик зўри-

қишни пасайтиради ва аксинча, олдиндан афсона тўқиш, тоқатсизлик, сурбетлик, қўполлик салбий, адоватли муносабатни келтириб чиқаради.

Шубҳа уйғотувчи шахс учун экстремал вазиятда икки вариант бўлиши мумкин:

1) сушт, ишончсиз далиллардан, олдинда пайдо бўлган ва қўйилган мақсадларга эришишга ҳалал бераётган «тўсиқлардан» кутилмаганда (масалан, шошаётгани ёки қаергадир кечикаётганини айтиб ёки ҳатто, ҳеч бир изоҳсиз) қочиш. Бу янада кўпроқ шубҳа уйғотиши керак;

2) ўзини назорат қила олмаслик оқибатида тўсатдан тажовузкор реакция кўрсатиш.

Низоли вазият юзага келганида (шубҳа уйғотувчи шахс ниҳоятда тажовузкор бўлиб, бир дақиқадан сўнг аффектив портлаш келиб чиқиши мумкин бўлганида) низони сўндиришнинг энг оддий усули ходимлар эътиборини атайин бошқа одамларга кўчиришдир. Бунда шубҳа уйғотувчи шахсдан вақтини йўқотгани учун узр сўраш, суҳбат учун миннатдорчилик билдириш, бирор нарсани (масалан, қаергадир ташриф буюришни) маслаҳат бериш лозим. Бу шубҳа уйғотувчи шахснинг стресс ҳолатини пасайтириш, унинг хушёрлигини камайтириш ва кутмаган пайтида уни қўлга олиш (зарарсизлантириш) имконини беради.

Юқоридагилардан келиб чиқиб шуни хулоса қилиш мумкинки, гуруҳий тартиббузарлик ва оммавий тартибсизликларда оломон таркибидан шубҳа уйғотувчи ва мутаассиб шахсларни аниқлашда профайлинг усулидан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади.

4-§. Оломонни бошқаришнинг психологик усуллари

Оломоннинг ғайриижтимоий ҳаракатларини олди олиш ва уларга чек қўйиш учун турли шакл ва усуллардан фойдаланилади. Улар учун умумий бўлган жиҳат – оломон хулқининг психологик қонуниятларини чуқур билиш ва аниқ ҳисобга олиш. Масалан, анонимлик ҳисси оломон иштирокчиларини онгсиз ҳаракатларга ундашидан қуйидагича фойдаланиши мумкин. Оломон анча катта бўлганида овоз кучайтиргич воситаси орқали унинг аниқ иштирокчиларига мурожаат этиш тўғри бўлади. Бу ҳол энг соғлом фикрловчиларни ўз ҳаракатларини англашга ундайди, уларга ўзини назорат қилишдек йўқотган ҳиссиётини қайтаришда ва ўз хатти-ҳаракати учун масъулиятни ҳис қилишида ёрдам беради.

Оммавий тартибсизликлар пайтида оммани тарқатиш учун уни кичик гуруҳларга ажратиш, оломондаги ашаддий иштирокчиларни топиш ва уларни жазолаш муҳим аҳамият касб этади.

Оломондаги жамиятга қарши ҳаракатларнинг олдини олишда ички ишлар идоралари ходимлари ижтимоий психология ва унинг қонуниятларини яхши билишлари, яъни ижтимоий жараёнлар, жамоа ва гуруҳларининг психологик хусусиятларини, уларни ҳаракатга келтирувчи психологик механизмларни ҳисобга олишлари муҳим аҳамиятга эгадир. Бундан ташқари, амалдаги қонунни, жамиятдаги маънавий-руҳий муҳитни ўрганишлари, ижтимоий психологик муносабатлар тизимида жамоа ва гуруҳларнинг ўрнини билишлари зарур.

Амалдаги қонунларга мувофиқ, ички ишлар органлари зиммаларига юклатилган вазифаларни одатдаги (кундалик) шароитларда ҳам, алоҳида шароитларда ҳам бажарадилар. *Жамоат тартибини ва хавфсизлигини сақлашнинг алоҳида шароитлари* деганда, одамлар ҳаёти ва соғлиғи, моддий ва маданий қадриятлар учун хавфлилик даражаси катта бўлган муайян ҳолатларда юзага келадиган ҳамда ички ишлар органларидан ҳуқуқий ва ташкилий хусусиятга эга махсус чоралар кўришни талаб қиладиган шароитлар тушунилади. Мазкур шароитлар турли хил ғавқулодда вазиятларнинг келиб чиқиши билан боғлиқ. Тинчлик вақтида уларга қуйидагилар киради: табиий офатлар, эпидемиялар, эпизоотиялар, техноген ва экологик фалокатлар, ижтимоий тўқнашувлар, шунингдек, катта оммавий тадбирлар ўтказилиши ва ҳоказо.

Оммавий тадбирларни ўтказиш қонунийлигига кўра митинг, йиғилиш, намоёиш ўтказиш демократиянинг бир кўринишидир. Демократик давлат ва фуқаролик жамиятини шакллантиришда фуқаролар ўз ижтимоий-сиёсий фаолликларини эркин амалга ошириш ҳуқуқига эгадирлар. Конституциямизнинг 33-моддасида фуқароларнинг ижтимоий фаолликлари митинг, йиғилиш ва намоёишлар шаклида амалга оширилиш ҳуқуқи эътироф этилиб, қонуний жиҳатдан мустаҳкамланган.

Ҳозирги вақтда турли хил оммавий тадбирлар аҳолининг ижтимоий фаоллиги ва бўш вақтини ўтказишининг кенг ёйилган шакллари билан бири ҳисобланади ҳамда шахснинг сиёсий ҳаёт, спорт, маданият, санъат ютуқларидан бевосита баҳраманд бўлиш эҳтиёжини қондиради. Демократия шароитида фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишлари кўп жиҳатдан уларнинг давлат органлари, сиёсий партия ва ҳаракатлар, шунингдек, турли хил касба уюшмалари, спорт, маданият, диний ва бошқа ташкилотлар ўтказадиган турли хил оммавий тадбирларда фаол иштирок этишлари билан боғлиқ.

Шу ўринда, оммавий тадбирларнинг турлари ва уларни ўтказиш тартибига тўхталишдан аввал, унинг луғавий маъносига алоҳида эътибор қаратсак. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида «оммавий» сўзининг моҳиятига «оммага, кўпчиликка оид; кўпчилик томонидан ёки омма орасида бажариладиган оммавий иш. Оммавий ҳаракатлар», деб изоҳ берилган.

Ўзбекистон Республикасида оммавий тадбирлар ўтказилишининг ҳуқуқий асоси бўлган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 13 январдаги «Оммавий тадбирларни ўтказиш қоидаларини тасдиқлаш тўғрисида»ги қарорида «оммавий тадбирлар» тушунчаси берилган бўлиб, унда «кўнгилочар, театр-томоша, концерт, спорт, реклама дастурлари ва бошқа дам олиш дастурларини, шунингдек, камида 100 киши иштирокида умумхалқ, диний, профессионал байрамларни ўтказиш мақсадида юридик ва жисмоний шахслар томонидан очик ва ёпиқ иншоотларда, майдонларда, биноларда ва бошқа жойларда ташкил этиладиган кишиларни тўплаш» оммавий тадбирлар эканлиги таъкидланган.

Давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари, юридик ва жисмоний шахслар оммавий тадбирларни ўтказиш ташкилотчилари бўлишлари мумкин. Ташкилотчилар, артистлар, спортчилар ва дастурда назарда тутилган томошали чиқишларни (ҳаракатларни) бевосита амалга оширувчи бошқа шахслар ҳамда томошабинлар оммавий тадбирлар қатнашчилари ҳисобланади.

Оммавий тадбирларнинг икки тури мавжуд. *Рухсат этилган оммавий тадбирлар* – кўнгилочар, театр-томоша, концерт, спорт, реклама дастурлари ва бошқа дам олиш дастурлари, умумхалқ, диний, профессионал байрамлар ҳамда митинг, йиғилиш, намоёишларни ўтказиш мақсадида юридик ва жисмоний шахслар томонидан очик ва ёпиқ иншоотларда, майдонларда, биноларда ва бошқа жойларда тегишли орган ва идоралардан рухсат олган ҳолда ташкил этиладиган тадбирлар. *Рухсат этилмаган оммавий тадбирлар* – тегишли давлат органлари ва идораларидан рухсат олмасдан ташкил қилинадиган митинг, йиғилиш, намоёиш ва кўча юришлари.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда оммавий тадбирларни ўтказиш фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ифода этгани боис, тегишли давлат ҳокимияти органлари томонидан рухсат этилган тақдирдагина амалга оширилиши белгилаб қўйилган.

Юридик адабиётларда *рухсат этилган ва рухсат этилмаган* оммавий тадбирлар дея таснифланган.

Худудий белгиларига қараб оммавий тадбирлар:

- 1) туман-шаҳар миқёсида;
- 2) вилоят миқёсида;
- 3) республика миқёсида;
- 4) халқаро миқёсдаги оммавий тадбирга бўлинади.

Оммавий тадбирларнинг асосий турлари қуйидагилардан иборат:

митинг – фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги воқеа-ҳодисаларга, шахслар ёки ташкилотларнинг ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги)га нисбатан ўз муносабатларини ифода этиш ва оммавий равишда муҳокама қилиш мақсадидаги оммавий йиғини;

кўча ҳаракатлари – кўчанинг қатнов ёки пиёдалар йўлакларида, чорраҳаларида қандайдир масалаларга диққатни жалб қилиш мақсадида одамлар томонидан ташкил этиладиган оммавий ҳаракат;

намойиш – ҳаракат жараёнида плакатлар, эълонлар ва бошқа кўргазмали воситалардан фойдаланган ҳолда жамият сиёсий кайфиятининг одамлар гуруҳи томонидан оммавий намойиш этилиши;

йиғилиш – фуқаролар гуруҳи томонидан ўзларининг кайфиятлари, муносабатлари ва қарашларини маълум жой, ҳудуд, биноларда бошловчи, бошқарувчи томонидан уларга қарши томонга маълум қилиниши.

Юқорида қайд этилган тадбирлар ўтказилаётганда жамоат тартибини сақлаш ва фуқаролар хавфсизлигини таъминлаш, аҳолининг тинчлиги, осойишталигини сақлаш, фуқароларнинг эркинликлари ва қонуний манфаатларини турли тажовузлардан ҳимоя қилиш асосан ички ишлар органларининг зиммасидаги вазифалар ҳисобланади.

Оммавий тадбирлар мазмуни ва йўналишига қараб қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

- ижтимоий-сиёсий;
- оммавий-маданий;
- спорт-томоша;
- диний маросимлар.

Ижтимоий-сиёсий тадбирларга намойишлар, митинглар, юришлар, сиёсий партиялар ва жамоат ташкилотларининг қурултойлари (съездлари) турли даражалардаги депутатлар, Республика Президентининг сайланиши кабилар киради.

Оммавий тадбирларнинг яна бир кенг тарқалган тури **маданий-оммавий тадбирлардир**. Улар кўргазмалар, вернисажлар (кўргазмани очиш маросимлари), халқ сайиллари, театрлаштирилган томошалар, фестиваль, ярмарка, концерт кабилардан иборат.

Спорт-томоша тадбирлари анъанага кўра, республикамизда аҳоли оммавий дам олишнинг кенг ёйилган шаклларида бири ҳисобланади. Улар, миқёси ва муҳимлик даражасига кўра, халқаро, республика, вилоят, шаҳар ва туман миқёсидаги тадбирларга бўлинади. Одамларнинг оммавий тўпланиши ҳамда жамоат тартибининг ҳолатига кўрсатадиган таъсир даражаси бўйича кўриқлаш учун энг қийини футбол, кураш, катта теннис каби спорт ўйинларининг ўтказилишидир. Ушбу оммавий тадбирларнинг ўзига хос жиҳати, футбол матчларида муайян тоифадаги спорт ишқибозлари, турли спорт клубларига мансуб ашаддий мухлисларнинг бўлишидир.

Оммавий – диний тадбирлар, жумладан, республикамиздаги ҳар хил диний байрамлар, одатда, тегишли мачитларда диндорлар ва оддий қизиқувчилар кўплаб тўпланадиган шароитда ўтказилади. Ҳозирги вақтда давлат сиёсатининг динга муносабати ўзгаргани сабабли янги мачитлар қурилмоқда, эскилари тикланмоқда, диндорларга ибодат учун қулай шароитлар яратилмоқда. Улар орасида фаолияти ғайриижтимоий хусусиятга эга бўлган ва атрофдагилар учун хавф туғдирадиган оқимлар бўлганлигини ҳам эсдан чиқармаслик керак. Ушбу оқимларга кўпчиликка маълум бўлган «Ваҳхобийлар», «Акромийлар», «Ҳизб ут-таҳрир» кабилар киради. Улар ўз сафларига ёшларни тортадилар, одамларни йўлдан урадилар, баъзан эса ҳуқуқбузарлик ва ҳатто, жиноятлар содир этадилар.

Оммавий тадбир ўтказилаётган объектда ва унинг атрофида турли хил фавқулодда вазиятларнинг келиб чиқишининг олдини олиш мақсадида ички ишлар органлари томонидан профилактик тадбирлар ўтказилаётганда қуйидаги психологик билимларга эга бўлишлари мақсадга мувофиқ:

- жамоат тартибини сақлаш ва хавфсизликни таъминлашга жалб этилган ходимларнинг тезкор вазиятни доимий равишда *кузатишлари* асосида шубҳа уйғотувчи ва жазава ҳолатига тушиб қолувчи шахсларни аниқлаш;

- жамоат тартибининг бузилишига олиб келувчи сабаб ва шароитларни аниқлаш ва уни бартараф этиш бўйича ўз вақтида оммавий тадбир иштирокчиларига психологик таъсир чораларини кўриш;

- шубҳа уйғотувчи ва жазавага тушиб қолувчи шахсларга психологик таъсир кўрсата олиш (ходимлар томонидан доимий назоратда эканлигини ҳис қилиб туриши);

– тезкор ходимлар томонидан оммавий тадбир иштирокчиларига психологик таъсир кўрсатиш мақсадида миш-миш гаплардан фойдаланиш;

– оммавий тадбир иштирокчилари орасидан шубҳа уйғотувчи шахсларни олиб чиқиб кетишда обрўсизлантириш усулидан фойдаланиш.

Бизга маълум бўлдики, оммавий тадбирлар ўтказилаётганда оммавий тартибсизликлар вужудга келишининг олдини олиш мақсадида ички ишлар органлари зиммасига улкан ва масъулиятли вазифалар юклатилади. Зеро, улар юртимизнинг тинчлиги ва барқарорлиги, фуқароларнинг хавфсизлиги ҳамда жамиятимизнинг барқарор ҳаёти учун жавобгардирлар.

Хулоса қилиб шуни айтиш жоизки, оммавий тадбирлар ўтказилаётганда оммавий тартибсизлик вужудга келишининг олдини олишда ички ишлар органлари ходимлари томонидан психологик билимларга эга бўлиш, айниқса инсоннинг жамоадан ташқари хатти-ҳаракатлар психологиясини билиш жуда муҳим аҳамият касб этади. Бинобарин, психологик билимлар натижасида ички ишлар органларининг фуқароларни ва жамиятни террорчилик, қўпоровчилик хуружидан, барча шаклдаги экстремизм, уюшган жиноятчиликнинг турли кўринишларидан ишончли ҳимоя қилишни таъминлайди.

III боб. ФАНАТИЗМ, ТЕРРОРИЗМ ВА ДИНИЙ ЭКСТРЕМИЗМ ПСИХОЛОГИЯСИ

1-§. Замонавий терроризм ва диний экстремизмнинг психологик хусусиятлари. Фанатизм ва терроризмнинг ўзаро алоқадорлиги

Бугунга келиб терроризм умумбашарий хавфга айланди. Уни жиной хатти-ҳаракатнинг муайян кўриниши сифатида юридик жиҳатдан таснифлаш заруратидан ташқари, тарихий илдизларини, юзага келишининг ижтимоий-психологик сабаб ва оқибатларини ўрганиш, ниҳоят, сиёсий жиҳатдан таҳлил қилиш эҳтиёжи туғилмоқда.

Диний экстремизм ва терроризм каби ҳодисаларнинг илдизлари узоқ тарихга бориб тақалса-да, улар ҳеч қачон ижтимоий барқарорлик ва тараққиёт учун бугунгидек таҳдид солмаган. Шундай экан, унинг олдини олиш ва унга қарши курашиш инсониятнинг истиқболига дахлдор масалага айланди. Ушбу вазифаларга тўхталиб, Президентимиз Ислом Каримов «Биринчи галда, террорчиларни тайёрлайдиган заминга, ғояга, мафкурага эътибор бериш, шуларга қарши курашиш керак. Болаларимизнинг онгини ва ҳаётини бузадиган, эртанги кунига мутлақо ишончини йўқотадиган мана шундай ғояларга қарши биз қуrol билан эмас, ғоя билан курашишимиз зарур», деб таъкидлаган эди.

Экстремизм (лотинча – «ақл бовар қилмас даражада», «ҳаддан ошиш») жамиятда қабул қилинган қонун-қоидаларга зид радикал қарашлар ва ҳаракатларни англатади. Уларга диний тус бериш эса, диний экстремизмга олиб келади.

Диний экстремизм – жамият учун анъанавий бўлган диний қадриятлар ва ақидаларни рад этиш, аслига зид ғояларни алдов ва зўрлик билан тарғиб қилишга асосланади. Экстремистик қарашларни барча диний таълимотлар доирасида учратиш мумкин. Шундай экан, экстремизмни фақат муайян дин билан боғлаш мутлақо асоссиз. Аслида, диний экстремизм келиб чиқишининг асосий сабабларидан бири – бу мутаассиб фикр ва ақидапараст қарашларнинг пайдо бўлишидир.

Мутаассиблик («фанатизм» французча – ибодат) муайян ғояларнинг тўғри эканига қаттиқ ишониш, уларга муккасидан берилиш, «ўзгалар» ва «ўзгача» қараш ва ғояларга муросасиз муносабатда бўлиш, бошқа фирқа ва мазҳабларни бутунлай рад этган ҳолда уларни тан олмасликда намоён бўлади. Мутаассиблик барча даврларда турли дин ва йўналиш вакиллари орасида кескин низо ва тўқнашувлар келиб чиқишига сабаб бўлгани кузатилади.

Ақидапарастлик («ақида» – арабча – «ишонч», «бирор нарсани иккинчисига боғлаш») муайян шароитда, бирон-бир ғоя ёки тамоийлга қатъий ишонч асосида шаклланган қоида ва тартибларни ижтимоий вазиятни ҳисобга олмаган ҳолда кўр-кўрона қўллаш ва уринишдир. У муайян қонун-қоидалар таъсир доирасини сунъий равишда кенгайтиришда намоён бўлади.

Айни пайтда, кишиларнинг диний ва дунёвий билимлари саёзлиги, соф диний тушунчаларнинг асл мазмунини билмасликлари ҳам диний-экстремистик ғояларнинг тарқалишига сабаб бўлмоқда. Унинг энг хатарли жиҳатлари динни сиёсийлаштириш воситасида ҳокимиятга интилиш, одамлар орасида диндан нифоқ чиқариш, ғаразли шахсий манфаатларни рўёбга чиқаришларда фойдаланилмоқда.

Терроризм (лотинча – «қўрқитиш», «ваҳимага солиш») – аҳолининг кенг қатламларида ваҳима ва кўрқув уйғотиш, жамиятда беқарорлик келтириб давлат ҳокимиятини эгаллаш мақсадига йўналтирилган жиноий фаолиятдир. Мусулмон мамлакатларида террорчи уюшмалар оммавийлашмагани учун аҳоли номидан ҳаракат қилиш ёки уларда таассурот уйғотиш мақсадида диний шиорларни ниқоб сифатида қўллайдилар. Бу муаммо глобал миқёс касб этиб, халқаро терроризм шаклини олди.

Халқаро терроризм тушунчаси давлатлар, йирик халқаро ташкилотлар, сиёсий партия ҳаракатларини беқарорлаштиришга қаратилган сиёсий кўпоровчилик фаолиятини ифодалайди. У оғир жиноятлардан бўлиб, узок давом этган жараёнларнинг ҳосиласи сифатида, айниқса XX аср ўрталаридан авж ола бошлади. 1970 йилларда бирор шахс ёки сиёсий арбобга қарши уюштирилган террор амалиёти кўпроқ учраган бўлса, ҳозирги кунда бу кўриниш жамоат жойларида, самолёт, автобус ва поездларда портлашларни содир этиш билан янада оммалашган. Натижада, дунё бўйича кўплаб бегуноҳ кишиларнинг қурбон бўлиши тобора кенг тус олмоқда.

Терроризм даҳшати сайёрамизнинг турли минтақаларида бош кўтараётгани, бу офат умумбашарий цивилизация учун катта хатар экани бугунги кунда ҳеч кимга сир эмас. Давлатимиз раҳбари Ислом Каримов мустақилликнинг дастлабки йилларидан уюшган жиноятчиликнинг хавфли кўринишларидан бири бўлган террорчиликка қарши курашга катта эътибор қаратмоқда. Яъни Президентимиз айтиб ўтганидек «кейинги йилларда жаҳоннинг турли ҳудудларида рўй бераётган террорчиликнинг ёвуз кўринишлари тобора кучайиб бормоқда... Халқаро терроризмнинг ўтакетган ёвуз кирдикорлари дунёдаги барча

соғлом фикрли кишиларнинг қахру ғазабини уйғотди, унга нисбатан бефарқ бўлиш мутлақо мумкин эмаслигини кўрсатди»¹.

Динни «ниқоб» қилиб, турли қўпоровчиликлар, зўравонликлар содир этаётган кучлар муайян марказлар томонидан бажарилмоқда. Буни сўнгги йилларда АҚШ, Россия, Франция, Жазоир, Мали, Покистон, Яман, Афғонистон, Сурия, Ироқ, Туркия, Буюк Британия каби мамлакатларда юз бераётган воқеалар ҳам кўрсатиб турибди. Диний-экстремистик ташкилотлар сўзда бир қарашда ижобийдек туюладиган мақсадларни илгари сургани билан, уларнинг асл нияти ҳокимиятни эгаллашдир. Бу йўлда улар ҳар қандай ваҳшиёна усуллардан тап тортишмаяпти ва ўз ниятларини амалга ошириш учун миллатчилик руҳидаги, этник низоларни келтириб чиқаришяпти. Бундай хатти-ҳаракатлар халқ, шахс эркинлигига дахл қилиши, уруш ва зўравонликни келтириб чиқариши оқибатида минглаб инсонлар жафо чекиши, қирилиб кетиши мумкин. Аммо ҳеч қандай динни, эътиқодни зулм-зўравонлик ёрдамида қурол кучи билан ёйиш мумкин эмас. Маънавий қадриятлар ҳақида гап кетганида қурол ҳал қилувчи роль ўйнамайди².

Бугунги кунда жамиятимизга хавф солаётган ҳодисалар ичида терроризм алоҳида ўрин тутати. Терроризм энг мураккаб ва хавфли ҳолатларни ўз ичига қамраб, одамларда ёвузлик ва қўрқув ҳиссини пайдо қилади. **Терроризм** лотинча сўз бўлиб, «дахшат» деган маънони англатади. Терроризм Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 155-моддасида назарда тутилган ва портлатишлар, ўт қўйишлар ёки одамларнинг ҳалок бўлиши, катта мулкий зарар келтириш ёхуд ижтимоий хавфли оқибатларга олиб келиш хавфини туғдирувчи бошқа ҳаракатлар содир этишдан иборат бўлган ва жамоатчилик хавфсизлигига қарши қаратилган жиноят. Мазкур ҳаракатларнинг жамоат хавфсизлигини бузиш, аҳолини қўрқитиш ёхуд ҳокимият органларининг қарор қабул қилишига таъсир ўтказиш мақсадида амалга оширилганлигига, шунингдек, ана шу мақсадларда амалга оширилиш хавфи мавжудлиги ушбу жиноятнинг муҳим жиҳатларини ташкил этади³.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. –Т., 2007. – Б. 9.

² Қаранг: Баймуханов З. Дин – бузғунчиликка қарши // Қалқон. –2006. –№5. – Б. 28–29.

³ Қаранг: Юридик энциклопедия / проф. У. Таджиханов таҳрири остида – Т., 2001. – Б. 434.

Терроризм ва халқаро терроризм уюшган жиноий гуруҳ сифатида ҳудудий ва миллатлараро муаммоларни юзага келтиради. Бугунги кунга келиб сиёсий экстремистлар, криминал ишга қўл урган ишбилармонлар ва жиноий жазони ўтаб қайтган баъзи бир шахслар жамиятга, аниқроғи, одамлар тақдирига катта хавф туғдирмоқдалар.

Ҳозирги вақтда террорчи шахс ва террорчилик хатти-ҳаракатларини юзага келтирувчи психологик механизмлар тўлиқ ўрганилмаган, шунинг учун, терроризмга қарши курашиш ва унинг олдини олишда психологик билимлар муҳим ўрин эгаллайди.

Замонавий терроризмнинг психологик ўзига хос белгилари:

- 1) террор – психологик таъсир этиш воситаси;
- 2) террорчилик актлари олдиндан пухта режалаштирилади ва ваҳшиёна амалга оширилади;
- 3) террор умуминсоний қонуниятларни инкор этади;
- 4) ўз қарашларини очик-ойдин ошкора этади;
- 5) террорчилик замонавий оммавий ахборот воситалари билан қуролланган.

Террор психологик таъсир этиш воситаларидан биридир. Унинг ўзига хос жиҳатларидан бири инсонлар онгида қўрқув ҳиссини пайдо қилиш, жамиятда мураккаб вазиятларни юзага келтиришдан иборат. Одамлар онгида қўрқув ҳиссини пайдо қилиш унинг асосий моҳияти саналади. Уларнинг асосий объекти ким террор қурбони бўлгани эмас, балки кимнинг тирик қолганидир. Террорчиликнинг асосий мақсади одам ўлдириш эмас, тирик қолган шахсларни руҳан синдиришдир. Шу маънода ҳам, террорчилик фақат моддий ва сиёсий зарар етказди. Террорчилик актини содир этиш бу оддий иш бўлмай, у яширинча, пухта ва мукамал равишда амалга оширилади. Бу ишларни амалга ошириш учун ойлаб, йиллаб тайёргарлик кўрилади. Террор умуминсоний қонуниятларни инкор этади, инсонларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини тан олмайди. Террорчилар ўз хатти-ҳаракатларини очик ойдин ошкор қиладилар. Террорчилик жамиятга ноошкора эълон қилинган удум, унинг асосида қадрсизланган инсон ҳаёти мавжуддир.

Ҳозирги кунга келиб террорчилик замонавий оммавий ахборот воситалари билан тўлиқ қуролланган. Баъзи ҳолатларда оммавий ахборот воситалари орқали улар инсонлар онгига кучли психологик таъсир кўрсатадилар.

Террорчилик фаолиятида катта аудиторияларга, кенг оммага таъсир ўтказиш муҳим ўрин эгаллайди. Шу билан бирга, замонавий террорчиликда ижтимоий хавфли бўлган **қуйидаги сифатлар** аниқ намоён бўлади:

– инсонларнинг оммавий қурбон бўлиши, моддий зарар келтириши, унинг ошкорона ва ҳамда ваҳшиёна тус олиши;

– террорчилик тизимини моддий-техник жиҳатдан қўллаб-қувватлашнинг юқори даражаси;

– халқаро террорчилик тизимларини фойдали қазилмалар ҳамда энергия манбаларига эгалик қилиш учун интилиши;

– халқаро ва миллий-этник террорчилар ўртасида қатъий алоқа, шу билан бирга, одам савдоси, қурол-яроғ, психотроп моддалар ва наркотик воситалар, ноқонуний жиной уюшмалар билан алоқадорлиги;

– ёлланма шахслардан фаол фойдаланиши;

– ядро қуроли, кимёвий, биологик ва бошқа оммавий қирғин қуролларига эга бўлишга интилиш, террорчиларнинг ушбу қуроллардан жиной фаолиятларида фойдаланиш хавфи;

– янги террорчилик кўринишларининг пайдо бўлиши (муҳим саналган давлат ва жамиятдаги компьютер бошқарув тизимини блокировка қилиш);

– ижтимоий ташкилотлар қарамоғи остида ҳаракат қилиши, яъни жанггариларни тайёрлаш учун ўқув марказлари ва лагерлар, қурол-яроғ ва озиқ-овқат учун омборхоналар ташкил этиш, террорчилик актларини содир этиш учун фирма, банк ва фонд ташкилотлари хизматидан фойдаланиш ва бошқалар¹. Бундан кўриниб турибдики, террорчилик фаолияти ва у амалга ошириши мумкин бўлган қилмишлар жамият учун жиддий хавф туғдириши мумкин.

Халқаро терроризмга қарши курашишда самарали усулларни ишлаб чиқиш ва уни татбиқ этиш учун аввало унинг келиб чиқиши, намоён бўлиши ҳақида тасаввурга эга бўлиш керак. Яъни:

– террорчилик актлари содир этиладиган жойларини олдиндан кўра билиш жуда қийин, баъзан умуман аниқлаб бўлмайди, бироқ жинойтчилар юқори даражада натижага эришиш учун объект танлайдилар;

– террорчи шахсининг сифатларини одатда аниқлаб бўлмайди (ўз жонига қасд қилади, у воқеа жойидан қочиб кетганида ҳам номаълум бўлиб қолади);

– халқаро терроризм жаҳон бўйлаб ривожланмоқда, шунинг учун, террорчиларнинг ҳужум қилиш объекти аҳоли, маъмурий бинолар ва қурилмалар бўлиб, улар нафақат террорчилик актлари олиб борилаётган давлат ҳудудида, балки бошқа давлатларда ҳам ўз аксини топади.

¹Қаранг: Основы противодействия терроризму / Под ред. Я. Д. Вишнякова. – М., 2006, – С. 27–28.

Юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда шундай хулосага келиш мумкинки, терроризмга қарши кураш бир бутун комплекс тарзда амалга оширилиши (террорчи гуруҳлар ва аъзоларининг йўналганлик даражасини аниқлаш, террорчиларнинг халқаро алоқаларини бузиш, содир этилиши мумкин бўлган террорчилик актларига тайёргарлик ҳақидаги маълумотга ўз вақтида эга бўлиш, айбдорларни ушлаш ва уларни ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ихтиёрига топшириш) лозим. Террорчилик актларини содир этувчининг шахси, содир этилиши вақти ва жойининг номаълумлигида асосий диққат-эътиборни акт содир этилиши мумкин бўлган объектларга ва улар томонидан фойдаланиш мумкин бўлган воситаларга қаратиш керак.

Турли кўринишдаги жиноятларга қарши комплекс тарзда олиб бориладиган курашда асосий эътиборни жиноятларни келтириб чиқарувчи шарт-шароит ва сабабларга қаратиш лозим. Замонавий халқаро ва миллий терроризмда бундай таъсир этиш баъзи бир қийинчиликларни юзага келтиради.

Террорчи шахсининг замонавий сифатлари ўзига хос хусусиятга эга. Бу одатда диний фанатлар, замонавий цивилизация ва маданиятга бўлган муносабат, бошқа эътиқодларга ва бошқача фикрловчиларга ғаразлик билан қарашда намоён бўлади. Террорчилик актини содир этишга чоғланган шахс, маълумки, ўзини ўзи қурбон қилишга тайёр бўлади. Бундай инсонларнинг шахсига таъсир этиш жуда ҳам қийиндир. Уларни қайта тарбиялашнинг умуман иложи йўқ. Террорчи шахсни индивидуал тарбиялаш мумкин, буни эса инсоний, барча маданий қадриятлар ўз аксини топган демократик давлатда амалга ошириш мумкин.

Терроризм маълум сабаб ва вазиятларга кўра пайдо бўлади. Бу сабаблар шахсий (фанатик тарбия базаси асосида) мотивлар бўйича, яъни яқин қариндошлари (турмуш ўртоғи, отаси, акаси) дан бирининг ўлими ёки қамалиши, уруш даврида уйининг бузилиши ёки моддий бойлигини йўқотиши, маҳаллий раҳбарнинг каттиққўллиги натижасида (агар улар бошқа миллат ва бошқа эътиқодда бўлса) намоён бўлади.

2-§. Террорчи шахслар типологияси

Инсонни террорчилик фаолияти билан шуғулланишга ва шундай ташкилотларга аъзо бўлишга қандай мотивлар ундайди? Бу саволга жавобни унинг психологиясидан қидириш лозим. Аслида, терроризмни вужудга келтирувчи ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ва бошқа кўп-лаб сабаблар мавжуд бўлиб, буларнинг барчаси шахсни ва мавжуд

шахсий омилларни, психологик механизмларни, шахснинг қадриятларини издан чиқаради, охир-оқибат уни террорчилар сафига олиб киради.

Психологлар индивидларнинг терроризм йўлига киришига ундовчи мотивларга айланадиган бир қатор шахсий мойилликларни ажратадилар¹.

Террорчилик фаолияти билан шуғулланишга ундовчи шахсий омиллар:

1) ўз «мен»ини доимий равишда ҳужумкорлик – ҳимояга тайёргарлик орқали мудофаа қилишга тайёр туриш;

2) етарли бўлмаган шахсий мослик, ўз-ўзини қуйи баҳолаш;

3) гуруҳга ёки гуруҳий айнанликка бўлган кучли эҳтиёж;

4) ўзининг омадсизликларига жамиятни айбдор деб билиш, ижтимоий адолатсизликни бошдан кечириш;

5) ижтимоий яккаланиш ва бегоналашув, ҳаётга ва келажакка қизиқишнинг сўниши;

Юқорида келтирилган тавсифлар террорчи шахсининг қандайдир умумлашган психологик хусусиятлари ҳисобланади. Шу ўринда шахснинг гуруҳга киришида бир қатор сиёсий-мафкуравий мотивлар ҳам муҳим аҳамият касб этади. Лекин улар кўпроқ чуқур шахсий мотивларни такомиллаштириш шакли ҳисобланади.

Террорчи гуруҳлардаги индивидлар психологик жиҳатдан тўлиқсиз ёки издан чиққан психоижтимоий мослик натижаси эканлигини кўришимиз мумкин. Булар унинг учун барқарорлаштирувчи психологик асос ҳисобланади, ўзини яхлит шахс сифатида ҳис қилади.

Террорчи шахс учун дунёни салбий жиҳатдан тушуниш бир қатор омиллар таъсири остида вужудга келиши характерлидир. Биринчидан, ўз-ўзини бошқариш имкониятлари ва реал дунёни идеал образи орасидаги тафовут тегишлидир. Бу идеал субъектнинг шахсий ва ижтимоий жиҳатдан билишининг қарама-қаршилигидир, натижада террорчи шахсда «Мен яхши, дунё ёмон» деган қараш шаклланади. Бу қараш турли хил бузғунчи ҳаракатларни оқлаш ва ўз-ўзини руҳий ҳимоялаш воситаси бўлиб қолади.

Террорчилик фаолиятини таъминлашга жалб этилган ижтимоий-психологик омиллар.

Террорчи ташкилот, бошқа ҳар қандай жиноий ташкилот сингари, мураккаб иерархик тузилишга эга ва унинг турли поғоналарида

¹ Қаранг: Психологи о терроризме (Материалы круглого стола) // Психологический журнал. – 1995. – №4.

турли хил одамлар жойлашадилар ҳамда уларга индивидуал хусусиятлар хосдир. Лекин террорчилик фаолияти, бошқа ҳар қандай фаолият сингари, ана шу фаолият билан шуғулланувчи инсонларда маълум бир типик хулқ-атвор ва шахснинг ўзига хосликлари ишлаб чиқишига олиб келади. Бинобарин, террорчи ташкилотга қўшилишнинг ўзи ҳам шахсдан муайян у ёки бу иерархик поғонага мансуб бўлган хусусиятларнинг мавжуд бўлишни олдиндан тақозо қилади.

Терроризм муаммосининг турли хил психологик тадқиқотларини умумлаштирган ҳолда ***террорчилар шахсиятининг қуйидаги таснифни*** келтириш мумкин:

1. *Ташкилотчилар*: мафкуравий фанатлар; бевосита ташкилотчилар; намойишкорона тип.

2. *Таъминловчилар*: ёлловчилар; терактларни тайёрловчилар; педагог-мураббийлар; технологлар.

3. *Бажарувчилар*: тажовузкор тип; фанатик тип; зомбилаштирилган тип; қасоскор тип; авантюрист тип.

Биринчи категорияга аъзо бўлганларни генетик террорчилар ёки инсонлар дейиш мумкин, улар ёшлик давридан террорчилик фаолияти билан шуғулланишга мойил бўлган шахслардир. Ҳозирги замон тиббиёти нуқтаи назаридан олиб қарасак, генетик террорчилар мия тузилишининг мавжуд туғма ёки эрта ёшлигидаги оғишлари натижасида ҳокимиятни қўлга олиш, бошқариш каби иллатларга мубтало бўладилар. Уларда сиёсий ёки ижтимоий кўринишдаги ҳокимиятга поғонама-поғона эришиш эмас, балки умуминсоний қадриятларга зид бўлган ваҳшиёна хатти-ҳаракатларни амалга ошириш орқали эришиш устун туради.

Мафкуравий фанатлар террорчиларнинг жуда хавфли типи ҳисобланади, шахсий эътиқодлари (диний, мафкуравий, сиёсий) ва хатти-ҳаракатларига, шунингдек ўз дунёқарашлари, ўзининг гуноҳсизлиги ҳамда инсонларнинг тақдирини бошқариш мумкинлигига ишонадилар. Ушбу тоифадагилар нотиклиги, етарли даражада юқори ақлий даражаси ва бошқа одамларга самарали психологик таъсир эта олиш қобилияти мавжудлиги билан ажралиб турадилар.

Бевосита ташкилотчилар – маълум маънода барқарор ва совуққон тип. Аниқ терактлар, олдиндан ўйланган ва режалаштирилган террорчилик актлари ғоявий таъминланганлик ва эмоционал қатъиятлик билан амалга оширилади. Лидер ушбу фаолиятдан ташқарида бўлишни маъқул кўради.

Намойишкорона тип – очикчасига жанговар бошқарувчи, мақтанчоқ ва ўзини яхши кўрувчи «довюрак-жангчи». Барча нарсалар ва

ҳаммага нафрат кўзи билан қараб лаззатланади. Ўз-ўзини буюклигига ишонтириш уларга хос хислат.

Иккинчи категорияга турли кўринишдаги ноқонуний ёки жиноий йўллар ёрдамида оддий маблағ йиғиш билан шуғулланувчи шахслар киради.

Ёлловчи – бошқаларни террорчи ташкилотларга жалб қилувчи шахс. Юқори ва тез психологик алоқа ўрнатишга мойил, психотехнологик кўникмаларга эга, ишонтириб (гипноз) таъсир қилиши билан ажралиб туради. Ушбу тоифадагилар террорчи ташкилотларда энг кучсиз бўғин ҳисобланиб, уларнинг вазифаси таъсирга тез берилувчи одамларни аниқлаш ва топиб психологик таъсир ўтказишдан иборат.

Терактларни тайёрловчилар асосан собиқ махсус хизмат ходимлари бўлиб, икки ёки ундан ортиқ давлатларда махсус хизматларда тайёргарликдан ўтганлар. Уларда узок йиллар давомида кўпоровчилик, баъзан эса антитеррорчилик фаолияти билан шуғулланиш натижасида террорчи шахсларга хос бўлган психологик сифатлар шакланган. Бироқ, ёш жиҳатидан ёки бирор-бир сабаб туфайли давлат хизматининг ижтимоий йўналганлигини ўзгартиради. Масалан, улар одатий давлат хизматида, бироқ «душман тарафи»да бўлиб фаолият олиб борадилар. Бундай махсус хизмат ходимларининг маънавий-ахлоқий, инсоний кадриятлари кўпоровчилик фаолияти билан узок йиллар давомида шуғулланиши натижасида йўқ бўлиб кетган. Ижтимоий йўналганликнинг ўзгаришида асосий ролни «моддий манфаат» ўйнайди.

Педагог-мураббийлар терактларни тайёрловчилар билан бир жабҳада фаолият кўрсатадилар. Бу шахслар террорчилик фаолиятининг барча мутахассислиги бўйича йўриқчи (инструктор)лик фаолияти билан шуғулланадилар. Одатда, улар бойлик гирдобига тушган собиқ махсус хизмат ходимларидир. Педагог-мураббий террорчиларнинг профессионал фаолияти ўзгармайди. Улар илгари терроризмга қарши курашишни ўргатган бўлсалар, эндиликда эса, ўтмишдаги тажрибаларига суянган ҳолда, террорчиларни ўзларининг собиқ шогирдларига қарши курашишга ўргатадилар.

Технологлар ҳам террорчи ташкилотларнинг аъзолар бўлиб, уларнинг асосий вазифаси терактларнинг содир этилишини техник жиҳатдан таъминлаб бериш ҳисобланади. Аниқ террорчилик хатти-ҳаракатларини содир этиш учун шарт-шароитларни тайёрлаш ва портловчи мосламаларни яратиш соҳасида техник ҳамда бошқа малакаларга эга бўладилар. Кимдир террорчилар учун сохта ҳужжатлар, кимдир

транспорт воситаси ва самолёт учун чипта, яна кимдир портловчи мосламалар учун омборхоналар тайёрлайди.

Учинчи категориядаги шахслар террорчи ташкилотнинг энг қуйи поғоналарида турадилар ва уларнинг асосий вазифаси бевосита терактларни амалга ошириш ҳисобланади. Булар портловчи мосламани ҳодиса жойига олиб борувчи, масофада туриб портловчи мосламани ҳаракатга келтирувчи, ўлимдан қайтмайдиган йўл кўрсатувчилар, ўзини «қурбон» ёки «шаҳид» қилувчи аёл ва эркеклардир.

Тажовузкор тип тоифасидаги одамлар зўрлашга, ўлдиришга, ҳамма нарсани бузишга ва ҳаммани кўрқитишга хос тажовузкор эҳтиросга эга. Террор – эмоционал қониқишнинг асосий усули. Ушбу тоифадагилар, умуман маънавиятсиз, ваҳший, ҳар нарсани пул билан ўлчайдиган, кимни сўйиш ва кимни отиш уларга барибир.

Фанатик тип террорчиларнинг энг хавфли типларидан биридир, улар терактларни содир этишга боришда ўз ўлимига олдиндан ва онгли тайёрланадилар.

Зомбилаштирилган тоифадагилар ўз жонига қасд қилиш вазифаларини идеал тарзда бажарувчилардир. Дастурлаштирилган автомат сифатида ва таъсирга берилиш оқибатида ҳаракат қилади. Вазифани бажаришда тез фикрлайди ва кўрқувни ҳис қилмайди.

Қасоскор типнинг асосий мотиви ўзи учун, яқинлари ёки дўстлари ҳамда ягона эътиқоддошлари учун қасос олиш ҳисобланади. Ушбу тоифадагилар ичида кўпроқ ўспиринлар ва аёллар учрайди.

Авантюрист тип – қаттиқ сиёсий эътиқод ва барқарор сиёсий йўналишга эга бўлмаган одам. Ушбу тоифадаги одамнинг бошқалардан фарқи – якка ҳолда ҳаракат қилади.

Учинчи категорияга кирувчи «бажарувчиларни» **ўз жонига қасд** қилувчи-террорчилар тоифасига киритиш мумкин. Ушбу тоифадаги одамларда ўлиш ва ўлдиришга хоҳиш юқори бўлади, ўзини жуда кучсиз ҳис қилади. Ушбу эътиқоднинг ички мотивларидан бири ўз кучи билан заифликдан қутулишдир. Бундай одамларда тобелик экстремал кечинма ҳисобланади.

Ўз жонига қасд қилувчи террорчиларнинг мақсадлари – одамлар кўп жойларда, шаҳарнинг марказий туманларида ўзларига катта эътибор қаратишни назарда тутаяди. Агар аҳолидан тўсиб қўйилса, у кўпроқ ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ходимларини йўқ қилишга ҳаракат қилади. Улар музокара олиб боришда бир мақсадни кўзлайди – ён-атрофига имкони бориша кўпроқ одамларни йиғиш, яъни ўз жонини қимматроққа сотишга ҳаракат қилади.

Терроризм кейинги пайтларда турли кўринишда намоён бўлмоқда. Агар илгари муайян мақсадларга эришиш йўлида унинг одамларни гаровга олиш, аҳоли ўртасида ваҳима уйғотиш, у ёки бу давлат объектларини портлатиш, давлат арбобига суиқасд қилиш ва шу каби кўринишлари кузатилган бўлса, бугун ўз ғаразли мақсади йўлида тўғридан-тўғри инсон ресурсларидан фойдаланиш ҳоллари ҳам оммалашиб бормоқда. Терроризмнинг бу кўриниши «қурбонлик» ёки «шаҳидлик» терроризми деб аталади.

«Қурбонлик» ёки «шаҳидлик» терроризми халқаро терроризмнинг бир кўриниши сифатида турли ижтимоий-сиёсий тартибларда муайян сабаблар ва омиллар таъсирида намоён бўлади. Унинг бундай кўриниши Ўзбекистонни ҳам четлаб ўтмади. 2004 йил 29-30 март кунлари «шаҳидлик» терроризмининг дастлабки кўриниши кузатилди¹.

Одатда, «шаҳидлик»ни қарор қилган шахслар ўз жонини қурбон қилишни таклиф қилмайдилар. Уларни «маънавий мураббийи» ёки сардори танлаб олади. Шундан сўнг эса узоқ муддатга режалаштирилган психологик тайёргарлик жараёнлари бошланади. «Қурбонлик» ёки «шаҳидлик» мақомидаги террорчиларни одатда Яқин Шарқ, Кавказorti, Афғонистон ва Покистонда тайёрлайдилар.

«Қурбонлик» ёки «шаҳидлик»ка мубтало бўлган террорчиларни зарарсизлантириш жуда мушкул, чунки улар ўлимга тайёр. Бундай нобакор ишларга қарши махсус хизмат ходимларининг самарали меҳнатлари орқали натижага эришиш мумкин. Мутахассисларнинг таъкидлашларича, террорчи ҳар сонияда ҳаёт билан видолашишга тайёр эмас. У доимий равишда бармоғини ҳаракатга келтирувчи тугмада тутиб туриши мумкин эмас. Террорчи ўз жонига қасд этиши учун камида ярим дақиқа вақт керак бўлиши ҳисоблаб чиқилган. Мана шу ярим дақиқа ҳал қилувчи вазифани бажаради.

Террорчи шахснинг сифатлари:

- 1) тажовузкор ва шафқатсиз (қаттиқ қўл) хулқ-атворга эгалик;
- 2) ўзини оқлаш, сиёсий мафкуравий мотивлар, одатда, шахснинг яширин эҳтиёжларини қондириш сифатида намоён бўлади;
- 3) агрессивлик хусусияти, яъни воқеликка тўғри баҳо бера олмаслик, айбни ташқи омиллардан қидириш ва ўзининг муваффақиятсизлигини вазиятга юклашга мойиллик;
- 4) террорчи ташкилотларга, унинг вазифа ва идеалларига кўр-кўрона содиқлик;

¹ Қаранг: Қодиров А., Исмоилов М. «Қурбонлик» ёки «шаҳидлик» кўринишидаги терроризм // Ҳуқуқ–Право–Law. –2004. – №2. Б. 16–17.

5) етарли даражада ақлий ривожланмаганлик, билим даражасининг пастлиги;

6) одатда носоғлом оилалардан чиққанлиги, ижтимоий патологик ривожланишга эга бўлмаганлиги. Жамиятда ўз ўрнини топа олмаган одамлар, иш ўрнини йўқотган ёки унга эга бўлмаганлар, яқин кишиларини йўқотганлар, жисмоний имконияти чегараланган шахслар, оғир руҳий жароҳатларни бошидан кечирганлар, террорчилик ёки диний анъаналарга риоя қиладиганларнинг қариндошлари, фарзандлари ёки неваралари бўлиши мумкин;

7) доимо ўз «мен»лигини ҳимоя қилиш, ўз фикрини тасдиқлашга интилиш, бошқа инсонларнинг истак ва ҳиссиётларига эътибор бермаслик ва фанатизм;

8) шошқалоқлик, ўзгарувчанлик ва иккиланишлар ва ҳоказо.

3-§. Терроризм ва диний экстремизм фаолиятига жалб этувчи омиллар

Ҳозирги ижтимоий-иқтисодий ислохотлар шароитида фуқаролар, давлат ва, умуман, жамиятимизга хавф солаётган, халқимизнинг фаровонлигини таъминлаш сиёсатини амалга оширишга салбий таъсир ўтказишга уринаётган уюшган жиноятчилик, яъни терроризм ва диний экстремизмга қарши кураш ҳуқуқни муҳофаза қилиш идоралари олдида турган асосий вазифалардан биридир.

Буни ўз вақтида тушуниб етган Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов инсон, оила, жамият ва давлат манфаатларини жиноий тажовузлардан, айниқса уюшган жиноятчиликнинг хавфли кўринишларидан бири бўлган террорчилик тажовузларидан ҳимоя қилишга катта эътибор қаратмоқда. Жумладан, у «Жиноятчилик ва коррупция жамиятнинг маънавий-ахлоқий асосларини емиради. Жамият аъзоларининг фуқаролик мавқеини йўққа чиқаради. Амалга оширилаётган ўзгаришларга салбий муносабат юзага келиши учун шароит яратади. Ислохотлар ғоясининг ўзини обрўсизлантиради ва эски замонларни, шу жумладан «қудратли марказнинг кучли қўли»ни кумсаш ҳиссини туғдиради. Ўтиш даврининг муайян қийинчиликлари шароитида фуқаролар онгида, айниқса, ёш авлоднинг бир қисмида, ҳаётда юксак турмуш даражасига эришишнинг асосий усули қонунга хилоф фаолият билан боғлиқ, деган мутлақо ахлоққа зид нуқтаи назар шаклланиши ва қарор топиши мумкин. Қинғир йўл билан бойлик орттиришга интилиш, башарти у жамиятнинг ва ҳуқуқий назоратнинг эътиборидан четда қолса, одамларни, айниқса ҳаётга

эндигина кадам қўйиб келаётган ёшларни ёмон йўлга оғдиради»¹, деб таъкидлайди.

Психологиянинг энг долзарб муаммоларидан бири уюшган жиноятчиликнинг хавфли кўринишларидан бири бўлган терроризм ва диний экстремизм билан боғлиқ жиноятларни содир этган шахслар психологиясини ўрганишидир.

Шу маънода, уюшган жиноятчиликнинг хавфли кўринишларидан бири бўлган терроризм ва диний экстремизм билан боғлиқ оқимлар шаклланишининг умумий психологик сабаб ва шароитлари қуйидагилардан иборат:

биринчидан, жамиятда мавжуд истеъмор ва тақсимот ўртасидаги адолатсизликнинг мавжудлиги бўлиб, бу, ўз навбатида, айрим шахслар психикасида кучли эмоционал зўриқишларни келтириб чиқаради. Натижада айрим шахслар жиноий гуруҳ тузишни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйиши;

иккинчидан, жамиятдаги айрим шахс, гуруҳ ва жамоалар ўртасидаги манфаатлар тўқнашувининг доимий мавжудлиги бўлиб, унинг кескинлашуви ҳам диний экстремистик оқимларнинг келиб чиқишига сабаб бўлиши;

учинчидан, қонун ҳукмидан қоникмаслик, одатда, уни «адолатсиз» ҳукм деб билиш тариқасида ҳис-ҳаяжоннинг, ички руҳиятнинг жумбишга келиши, нафрат ҳиссининг кўзғалиши ҳам ўз навбатида диний экстремистик оқимларнинг пайдо бўлишига асосий мотив бўлиб хизмат қилиши;

тўртинчидан, ақидапарастларнинг таъсирига тушиб қолиш, уни тарғиб қилувчи ғояларга эмоционал ҳолатда берилиб кетиш натижасида онгли ва онгсиз тарзда диний экстремистик оқимларнинг аъзосига айланиб қолиши;

бешинчидан, диний билимлардан етарли даражада хабардор бўлмаслик натижасида, ёшлик, уқувсизлик, шунчаки қизиқиш туфайли диний экстремистик оқимларга аралашиб қолиш эҳтимолининг мавжудлиги;

олтинчидан, аниқ бир мақсадни кўзлаб, маълум режа, мотив асосида терроризм билан боғлиқ жиноят содир этиш учун бирлашиш натижасида пайдо бўлиши мумкин.

Бундан ташқари, диний экстремистик оқимларнинг шаклланишига олиб келувчи махсус психологик омиллар ҳам мавжуд, уларга:

¹ Қаранг: Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. – Т., 1998. – Б. 91–92.

- «бирлашмай туриб» жинойт содир этиб бўлмаслиги;
- жинойий манфаатларнинг умумийлиги;
- шахсий майллар;
- умумий ахлоқ нормалари, умумий эътиқодлар, ҳуқуқий онгдаги ўхшаш нуқсонлар ва шу қабила киради.

Диний экстремистик оқимларга қуйидаги белгилар хос (улар ушбу гуруҳларнинг уюшқоқлик даражасига кўра кўп ёки кам даражада намоён бўлади):

- уюшганлик – қатъий иерархик тузилишнинг мавжудлиги, қаттиқ интизом, қуйи бўғинларнинг юқори бўғинларга бўйсунуши;
- барқарорлик – узок муддатли ва барқарор жинойий алоқалар ҳамда фош бўлганидан ва жинойий таъсир чораси қўлланилганидан кейин тикланиш (бутунлай ёки қисман);
- жипслик – гуруҳ аъзоларининг алоқа, бирлашиш даражаси.

Жипсликнинг детерминантлари қуйидагилардан иборат:

а) аъзоларнинг бир-бирига тортадиган мотивацион асос, жумладан уларнинг ғаразли шахсий манфаат ва эҳтиёжлари мажмуи;

б) диний экстремистик оқим аъзоларининг гуруҳ мақсадлари, дастури, низомида ўз ифодасини топадиган мотивлари;

в) ҳимояланганлик – тузилмада ҳимоя, таъминот блокларининг, руҳий таъсир ва жисмоний зўрлик аппаратининг мавжудлиги.

Шу сабабдан ички ишлар органлари ходимлари оммавий тадбирлар ўтказилаётганда жамоат тартибини сақлашда омма орасидан террорчи камикадзеларни аниқлашларида профайлинг методини билишлари талаб этилади. Бунинг учун қуйидаги психологик билимларга эга бўлишлари керак.

Террорчи - шахидлар асосан 18–35 ёшдаги турли миллатларга мансуб аёл ва эркекларни ташкил этишлари мумкин.

Ўлимга юбориладиган террорчи ғайритабиий (патологик) шахс бўлиб, унга тажовузкорлик, кўркув, депрессив ҳолат, айбдорлик ҳисси, авторитаризм, ўзига ва бошқаларга мардлик етишмаслигини қайд этиш, эгоцентризм (худбинлик), ашаддий экстровеертлик хос, деган фикр мавжуд.

Террорчи-шахидларга юқори даражадаги тажовузкорлик, умуминсоний қадриятлардан воз кечиш хосдир. Шунингдек, қутурган ва мурасасиз ҳамфикрлар гуруҳи ўзларини фақат умумий интилишда, фақат оломондагина кучли ҳисоблаши мумкин бўлган ёлғиз ва руҳан ожиз одамлардан ташкил топади. Оломон ишонувчан, бўйсунувчан ва ўзгарувчан одамлардан ташкил топади. Уларнинг мавжудлиги –

динга ўхшаш ишончдир. Аммо террорчи-шаҳидларда бу дин қарама-қарши қўйишлар мафкурасидир. Дунёни «биз ва улар» тарзида қўриш, мусулмонлар ва «кофирлар»га бўлиш ҳар қандай ўзгача фикрлашга нисбатан ашаддий мурасизликда намоён бўлади.

Ўлимга юбориладиган террорчиларни тайёрлаш – ташкилий жиҳатдан мураккаб ва узоқ давом этувчи жараён. Дастлаб ўлимга юбориладиган террорчиликка номзодлар танланади. Асосийси – ўзини (дин йўлида, бирор мақсадга эришиш учун ёки қасос олиш мақсадида) қурбон қилишга мойил бўлганларни аниқлаш.

1. Танлашда асосий таянчни хуфия босқинчилар бошлиқлари психологик жиҳатдан шикастланган, руҳияти чегаравий ҳолатда бўлган ва доимо ўлим ҳақида ўйлаб юрган одамларга таянилади. Илгари йўқ қилинган жанггариларнинг қариндошлари (тул қолган хотинлари, ота-оналари, ака-укалари, опа-сингиллари ва бошқалар «қасос ҳаракати»ни содир этиш учун), шунингдек, тузалмайдиган касаллар, жиддий жисмоний нуқсонлари бор ногиронлар киради. Жисмоний жиҳатдан ногиронлик – кўл, оёқ, кўзнинг йўқлиги террорчиларга блок-постлардан, ички ишлар бўлимларига ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари жойлашган ерларга террорчилик ҳаракатлари содир этиш учун ўтишларини осонлаштиради, деб ҳисобланади. Бундай шахслар текширувчи органларда камроқ шубҳа уйғотади, шу боис улар ҳар қандай жамоат жойларига осонроқ кириб борадилар.

2. Аёлларни эркакларга қараганда жалб қилиш осонроқ кечади. Уларни ҳалок бўлган эрлари, фарзандлари, ака-укалари ёки бошқа қариндошлари учун қасос олишга кўндириш осонроқ кечади.

3. Террорчилик фаолиятига мутаассибликка (фанатизмга) мойил бўлган одамлар кўпроқ жалб этиладилар. Маълумки, кўпчилик мутаассиб террорчилар ўз фаолиятининг ижтимоий оқибатлари ҳақида кам ўйлайдилар.

4. Ўлимга юбориладиган террорчилар қаторига бўйнида узиб бўлмайдиган қарзи бор, шунингдек шариат суди томонидан ўлимга ҳукм этилган шахслар кириб қоладилар. Жанггарилар тарқатадиган сохта исломий мафкурага мувофиқ, ўлимга юбориладиган террорчилар гуруҳига кириш уларга «Оллоҳ олдида айбини ювиш» имконини беради.

5. Эмиссарлар (махфий-сиёсий топшириқ билан чет элга юбориладиган киши, агент)нинг объектларини яқин қариндошлари бўлмаганлар, илгари босқинчилар гуруҳларида иштирок этгани учун жазога ҳукм этилганлар, шунингдек, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимларининг эътиборини энг кам тортадиган 14 ёшдан кичик болалар ташкил қилиши мумкин.

Бу одамларнинг ҳаммасига юқори даражадаги ишонувчанлик хос бўлиб, муайян шароитда бу жиҳат қисқа муддатда инсоннинг хулқ-атворини керакли йўналишда лойиҳалаштириш имконини беради.

4-§. Замонавий терроризм ва диний экстремизмга қарши курашишнинг психологик усуллари

Шуни таъкидлаш лозимки, терроризм хавфини бартараф этиш мумкин, ушбу муаммони ҳал этиб бўлмайди деб ҳисоблаш нотўғри. Терроризм устидан ғалаба қозониш жамиятнинг барча қатламлари ва гуруҳларининг ҳаракатларини бирлаштириш орқали амалга оширилади.

Ички ишлар идоралари ходимлари профилактик чора-тадбирларни олиб бораётганда замонавий терроризмнинг асосий ғоялари ва мафкурасини, мавқеини обрўсизлантиришга қаратилган ҳаракатларни ташкил этишлари керак. Профилактик фаолият давомида шахснинг бирданига террорчи бўлиб қолмаслиги ҳолатини ҳисобга олиш лозим. Террорчилик фаолиятига шахсларни жалб қилиш узоқ муддатли жараёндир. Одатда, бу ҳол ўзига хос психологик тузилишга эга бўлиб, алоҳида гуруҳлар фаолияти билан амалга оширилади. Шунинг учун ҳам ушбу гуруҳларни аниқлаш ва фаолиятининг олдини олиш жуда муҳимдир.

Профилактика фаолияти террорчи гуруҳ ва ташкилотларнинг шаклланиши ва амал қилишининг ижтимоий-психологик механизмларини ҳисобга олишни тақозо этади. Бу гуруҳларнинг психологик таркиби, бажараётган вазифаларининг тақсимланиши, гуруҳлараро ўзаро муносабатларининг хусусиятларини билиш жуда муҳимдир. Бундай уюшган жиноий гуруҳларни бўлиб ташлаш (ажратиш) учун ишлаб чиқилган **тактик психологик методларни** қўллаш муҳимдир:

- *гуруҳ лидерларини ажратиш методи;*
- *гуруҳ лидерларини обрўсизлантириш методи;*
- *гуруҳни ичидан «бузиш» методи (портлаш);*
- *гуруҳнинг ички муносабатларида зиддиятларни келтириб чиқариш методи;*
- *«заиф бўғиндан» фойдаланиш методи ва бошқалар.*

Террорчилар нарса ва шахсларни гаровга олган вазиятларда аниқ антитеррор операцияларни амалга ошириш психологик жиҳатдан жуда қийиндир. Бундай вазиятларда ходимларнинг муваффақиятли ҳаракати гаровга олинганларни озод қилиш бўйича музокараларни тўғри олиб боришига боғлиқ.

Гаровга олинганларни озод қилиш бўйича олиб бориладиган **музокараларда** психологик нуқтаи назардан нимани ҳисобга олиш зарур?

1. *Жиноятчи шахсини чуқур ўрганиш.* Бу жиноятчи битта ёки кўп бўлишидан қатъи назар муваффақиятли музокара олиб боришнинг бирламчи асосидир. Бу масаланинг мураккаблигини ҳисобга олган ҳолда жиноий гуруҳнинг ҳар бир қатнашчиси ўрнини аниқлаш, унинг имкониятлари, бошқа қатнашчиларга таъсирини ўрганиш муҳимдир.

2. *Жиноятчилар билан музокара олиб бориш мажбурий характерга эга.* Бу фуқаролар эркинлиги, соғлиғи, ҳаётини ҳимоя қилиш зарурати ҳамда бошқа ҳуқуқий ҳимоя қадриятлари билан боғлиқ.

3. *Жиноятчилар билан музокаралар олиб боришнинг яна бир муҳим хусусияти бор:* улар кўпинча ким билан музокара олиб бормоқчи бўлса, ўша одамни танлайдилар. Ўрганилган ҳолатлар қолиб, музокаралар жиноятчилар билан алоқаси йўқ воситачилар ёрдамида олиб борилади.

4. *Барча тугалланган муваффақиятли музокаралардан олинган асосий хулоса шуки,* жиноятчи гаровга олинганларнинг соғлиғи ва ҳаётини кафолатласа музокара ўтказишдан маъно бордир. Музокара давомида гаровга олинганларга нисбатан зўрлик ишлатилмаслиги учун жиноятчиларнинг талаби албатта қондирилишига ишонтириш керак.

Гаровга олинганларни қутқариш учун музокара олиб боришда қуйидаги психологик омилларни ҳисобга олиш керак:

- 1) гаровга олган жиноятчининг шахси;
- 2) гаровга олишнинг одатий мотивлари;
- 3) гаровга олувчиларнинг ўзини тутишини олдиндан кўриш;
- 4) музокаралар ўтказиш жараёни;
- 5) музокара олиб боровчи ва психолог маслаҳатчини таъминлаш;
- 6) музокара олиб боровчи, раҳбар ва қутқарув гуруҳи ўртасидаги ўзаро ҳаракат.

Музокара олиб боровчининг муҳим касбий сифатлари:

- 1) ҳиссий барқарорлик ва чидамлилиқ;
- 2) эшитиш қобилияти ва мулоқотга киришимлилиқ;
- 3) ўзгаларни асосларга таянган ҳолда ишонтириш ва мантиқий ҳукм чиқаришни билиш;
- 4) суҳбатдошининг ижтимоий келиб чиқишидан қатъи назар осон психологик алоқа ўрната олиши;
- 5) соғлом тафаккур ва нозик дидга эғалиги;
- 6) ноаниқ ҳолатларда ҳаракат қила олиши ва масъулиятни ўз зиммасига ола билиши;
- 7) музокарага жиддий ёндашиши;

8) агар музокаралар ижобий натижа бермаса ва гаровдагиларнинг ҳаёти хавф остида бўлса, куч ишлатиб бўлса-да озод этишга ёрдам бера олиши.

Нима учун одамлар гаровга олинадилар? Одамларни гаровга олишнинг мотивлари турлича бўлиб, уларнинг ҳаммаси ҳам аён бўлавермайди. Сиёсий терроризмда, хусусан, жамоатчиликка ҳокимият аҳолини ҳимоя қилишга қодир эмаслигини сингдириш ҳақида гап боради. Шу билан бирга, одамларни гаровга олиш оммавий ахборот воситаларининг эътиборини жалб қилади. Террорчилар шундай низолар сонининг ортиши охир-оқибат аҳолининг кўзғалиши ва ҳукуматни ағдариб ташлашига олиб келади, деб умид қиладилар.

Лекин гаровга олишнинг бирламчи мотиви қандай бўлишидан қатъи назар, уларни кейинчалик ушлаб туриш мотиви ўзгариши мумкин. Масалан, банкни талаш пайтида фош қилинган жиноятчи аввалига катта миқдорда пул талаб қилиши, кейинчалик эса ўзининг жисмоний хавфсизлиги ёки суднинг муруввати кафолатланиши билан қониқиши мумкин. Террорчилар дастлаб зудлик билан сиёсий ўзгаришлар ёки бошқа шартларни талаб қилиш, лекин охир-оқибатда ушбу шартлар юзасидан музокараларга розилик бериши мумкин. Одамларни гаровга олишнинг дастлабки мотиви қандай бўлишидан қатъи назар, кўпинча маълум вақт ўтганидан кейин гаровга олувчи ўз даъволарини камайтиришга рози бўлади.

Гаровдагиларнинг ўзи музокараларда муҳим роль ўйнайди. Гарчи уларнинг ҳар бири ўзини турлича тутса-да, баъзан хатти-ҳаракатлардаги **«Стокгольм синдроми»** деган ном билан маълум бўлган умумий қирралар аниқланади. Бу *синдромнинг ўзига хос белгилар тўплами* қуйидагича:

- асирлар ўзларини қўлга олувчиларга қиёслаб бошлайдилар;
- қурбон кўпинча қутқарувчилар кўраётган чоралар унга зарар етказиши эҳтимоли борлигини тушунади;
- асирда узоқ вақт бўлиш қурбоннинг жиноятчини одам сифатида билиб олишига олиб келади;
- асир ҳиссий томондан вазиятдан узоқлашади, бу нарса у билан содир бўлмаслиги керак, бунинг ҳаммаси туш, деб ўйлайди.

Асирдагилар ўзларини гаровга олганларга қиёслаб бошлайдилар. Ҳеч бўлмаганда, бу аввалига ҳимоя механизми бўлиб, у агар ҳаракатлар биргаликда бўлса ва ижобий қабул қилинса, жиноятчи қурбонга зарар етказмайди, деган янглиш ғояга асосланади. Асир амалда чин дилдан гаровга олувчининг ҳомийлигига эришишга ҳаракат қилади.

Қурбон кўпинча қутқарувчилар кўраётган чоралар унга зарар етказиши эҳтимоли борлигини тушунади. Қутқаришга уриниш вазиятни тубдан ўзгартириши, барқарор вазият ўта хавфлига айланиши мумкин. Агар гаровдаги одам қутқарувчилар ўқиға учрамаса, гаровга олувчининг ўқиға дучор бўлиши мумкин.

Асирда узоқ вақт бўлиш қурбоннинг жинойтчини одам сифатида билиб олишига олиб келади. Унинг муаммолари ва интилишлари маълум бўлади. Бу, айниқса, асир ўзини гаровга олувчининг нуқтаи назарини, ҳокимиятдан норозилиги сабабларини билган сиёсий ва мафкуравий вазиятларда жуда яхши иш беради. Шунда қурбон жинойтчининг йўли ягона тўғри йўл деб ўйлаши мумкин.

Асир ҳиссий томондан вазиятдан узоқлашади, бу нарса у билан содир бўлмаслиги керак, бунинг ҳаммаси туш, деб ўйлайди. У фойдасиз, лекин вақтни олувчи «оғир ишда» қатнаша туриб вазиятни эсдан чиқаришга уриниши мумкин. Ўзини гаровга олувчи билан бир хил деб ўйлаши натижасида қутқарувчилар ва уларнинг интилувчанлигини ҳақиқатан ҳам бўлиб ўтаётган воқеада қоралаши мумкин.

Музокара олиб бориш нуқтаи назаридан бу синдром бир вақтнинг ўзида ҳам ижобий, ҳам салбий томонларга эга. Ижобий томони шундан иборатки, «Стокгольм синдроми» қанчалик кучли бўлса, гаровга олувчининг гаровдагиларни ўлдириши эҳтимоли шунчалик кам бўлади. Бошқа томондан, гаровга олинганлардан келаётган хабар ишончли бўлмаслиги мумкин.

Одамлар гаровга олинганда уларнинг ҳаётини сақлаб қолиш, гаровга олувчиларни ушлаш ва мулкни қайтариш ёки муҳофаза қилиш асосий вазифа ҳисобланади.

Озиқ-овқат маҳсулотлари музокара предмети бўлиши мумкин. Фақат сўрашаётган нарсанигина бериш керак. Агар бутерброд сўрашса, фақат бутерброд бериш, унга ичимликни ёки бошқа нарсани қўшиш керак эмас.

Ичимликлар ҳам музокара предмети бўлиши мумкин. Қоида тариқасида, бу алкогольли ичимликларга тегишли эмас. Бордию, ишончли манба орқали алкоголь гаровга олувчини бўшаштириши ва юмшатиши маълум бўлса, уни беришга таваккал қилиб кўриш мумкин. Агар аксинча, алкоголь уни асабий ва жанггари қилиб қўйиши маълум бўлса, унга ичимлик бериш керак эмас.

Гаровдагиларни озод қилиш ҳамиша музокара предметиدير. Гаровга олувчиларга озодлик бериш ҳам шундай предмет бўлиши мумкин. Уларни озод қилишга фақат гаровдагилар қўйиб юборилгандан кейингина ваъда берган маъқул.

Сотиб олиш энг кўп тарқалган талаблардан биридир. Бу тажриба кўпинча гаровга олувчи шахс ўраб олинганда қўлланилади.

Гаровдагиларни бошқа шахсларга алмашиш кўп сабабларга кўра қониқарсиз тактикадир. Гаровдаги одамни ҳуқуқни муҳофаза қилиш идоралари ходимига алмаштириш кескинликни кучайтиради, чунки у гаровга олувчи учун катта хавф туғдиради. Бундан ташқари, гаровга олувчи учун оддий фуқародан кўра ҳуқуқ-тартибот ходимини ўлдириш кўпроқ обрў келтиради.

Гаровдагиларни гаровга олувчининг оила аъзоларига ҳам алмаш-тирмаслик керак. У «ўз-ўзини ўлдириш учун одам тўплаш» мақсади-да қариндошлари ва дўстларини талаб қилаётган бўлиши мумкин.

Алмашувни амалга ошириш анча қийин жараён, чунки сиз гаровга олувчига яна бир кишини гаровга бериб, эвазига ҳеч нима олмаслик таваккали хавфи остида қоласиз. Бундан ташқари, ҳар бир алмашилган гаровга олинувчи билан сиз «Стокгольм синдроми» билан боғлиқ бўлган устунликни йўқотасиз.

Қандай қилиб бўлса ҳам музокараларни чўзиш керак. Вақт гаровдагилар соғ-саломат ва зиён етмай озод қилинишига хизмат қилади. Бунинг қуйидаги сабаблари бор:

1) озиқ-овқат, ичимлик суви, уйқу ва шу кабиларга бўлган эҳтиёж ортиб боради;

2) хатар камайиб боради;

3) одамларнинг кўпчилиги ҳиссиётларини жиловлай бошлайди;

4) «Стокгольм синдроми» шакллана бошлайди;

5) гаровдагиларда қочиб кетишга кўпроқ имконият пайдо бўлади;

6) олинган маълумотлар ишни яхшироқ билиб қарор қабул қилишга имкон беради;

7) музокара олиб борувчи ва гаровга олувчи ўртасида яхши муносабат ва ишончли муҳит ўрнатилиши мумкин;

8) гаровга олувчининг талаблари камайиши мумкин;

9) низо ўз-ўзидан барҳам топиши мумкин. Баъзан гаровга олувчи-лар эвазига ҳеч нима талаб қилмай, ўз асирларини шунчаки қўйиб юборганлар.

Гарчи вақт шубҳасиз музокараларга қулайлик туғдирса-да, шунингдек, салбий оқибатларга ҳам олиб келиши мумкин. Музокара олиб борувчи ва қутқарувчилар чарчоқ таъсирига тушиб қолишлари натижасида хатолар қилишлари, низони тугатиш истагида ҳуқуқ-тартибот кучлари воқеаларни тезлаштиришни хоҳлаб қолишлари, масалан, улар тегишли эҳтиёт чораларини кўрмай, гаровга олувчи-

ларга яқинлашиши ёки ўзлари яширинган жойда хушёрликни йўқотишлари мумкин.

Мулоқот ўрнатиш учун вақтни аниқ белгилаб олиш, гаровга олувчига тинчланиши учун вақт бериш лозим. Вақтидан олдин қилинган алоқа ундаги стрессни юқори даражага етказиши ҳамда уни ўйлаб кўрилмаган ва тажовузкор талабларга ундаши мумкин. Агар унда тинчланиш ва вазиятни реал баҳолаш учун вақт бўлса, унинг талаблари мулоҳазалироқ бўлади.

Алоқага киришишда мегафонлар ва овоз кучайтиргичлар ишонч муҳити ҳамда яхши муносабат ўрнатишга зарар қилиши мумкин. Юзма-юз мулоқот гаровга олувчининг руҳий ҳолати ҳақида яхшироқ мулоҳаза юритишга имкон беради. Музокара олиб борувчини кўриш имкони ҳам муносабатларни яхшилаши мумкин. Юзма-юз мулоқотнинг асосий камчилиги музокара олиб борувчи дуч келадиган хавфнинг ўсиб боришидир. Фақат бошқа алоқа воситалари орқали алоқа ўрнатилгандан кейингина юзма-юз музокара олиб боришга киришиш мумкин, яъни музокара ҳимоя тўсиқлари мавжуд бўлганда олиб борилиши керак.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

- Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т., 2014.
- Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т. 2. – 1996.
- Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. – Т., 1998.
- Каримов И. А. Биз учун халқимиз, Ватанимиз манфаатидан улуг нарса йўқ // Халқ сўзи. – 2001.
- Каримов И. А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т.13. – Т., 2005.
- Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари – олий қадрият. Т. 14. – Т., 2006.
- Каримов И.А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. –Т., 2007.
- Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т., 2008.
- Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларини янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. – Т., 2010.
- Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. – Т., 2011.
- Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. – Т., 2011.
- Агзамова Е.Ю., Шигакова Ф.А. Ахборотнинг ишончлилигини баҳолашда прорфайлинг технологияси ва полиграфнинг аҳамияти: Ўқув-методик қўлланма. –Т., 2015.
- Баймуханов З. Дин – бузғунчиликка қарши // Қалқон. –2006. –№5. – 28–29-б.
- Душанов Р.Х. Жиноятчи шахс психологияси: Ўқув қўлланма. – 2012.
- Душанов Р.Х., Фарфиев Ё.А. Касбий психология: Дарслик. – 2015.
- Гюстав Ле Бон Психология народов и масс. – М., 2000.
- Олишаньский А.В. Психология терроризма. – М., 2007.
- Основы противодействия терроризму / Под ред. Я. Д. Вишнякова. – М., 2006
- Психологи о терроризме (Материалы круглого стола) // Психологический журнал. – 1995. – №4.
- Симонов П. В. Что такое эмоции. – М., 1966.
- Социальная психология: Краткий очерк / Под общ. ред. Г. П. Предвечногo и Шерковина Ю. А. – М., 1995.
- Хакимова И.М., Расулова Н.З. Жиноятчи шахсининг вербал ва новербал психодиагностикаси ҳамда уни ўрганиш методикаси: Ўқув-амалий қўлланма. – Т., 2015.
- Юридик энциклопедия / проф. У. Таджиханов таҳрири остида – Т., 2001.
- Қобилов Ш.Р., Таджиханов Б.У. Ислом Каримов терроризм хавфи тўғрисида. – Т., 2002.
- Қодиров А., Исмоилов М. «Қурбонлик» ёки «шаҳидлик» кўринишидаги терроризм // Ҳуқуқ–Право–Law. –2004. – №2. –16–17-б.

МУНДАРИЖА

СЎЗ БОШИ	3
-----------------------	---

1-боб. МУТААССИБЛИК ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

1-§. Мутаассибликнинг турлари ва уларнинг психологик тавсифи	5
2-§. Мутаассиб шахси психологияси	11
3-§. Мутаассибликнинг шаклланишига сабаб бўлувчи психологик омиллар	15

2-боб. МУТААССИБЛИК ВА ОЛОМОН ПСИХОЛОГИЯСИ

1-§. Оломон тушунчаси ва унинг турлари. Мутаассиблик ва оломон.....	24
2-§. Оломонни ҳаракатга келтирувчи психологик механизмлар	27
3-§. Оломон таркибида мутаассиб шахсларни аниқлашда профайлинг методининг аҳамияти	40
4-§. Оломонни бошқаришнинг психологик усуллари	46

3-боб. ФАНАТИЗМ, ТЕРРОРИЗМ ВА ДИНИЙ ЭКСТРЕМИЗМ ПСИХОЛОГИЯСИ

1-§. Замонавий терроризм ва диний экстремизмнинг психологик хусусиятлари. Фанатизм ва терроризмнинг ўзаро алоқадорлиги.....	52
2-§. Террорчи шахслар типологияси.....	57
3-§. Терроризм ва диний экстремизм фаолиятига жалб этувчи омиллар...	63
4-§. Замонавий терроризм ва диний экстремизмга қарши курашишнинг психологик усуллари	67

Фойдаланилган адабиётлар	73
---------------------------------------	----

МУТААССИБ ШАХСНИНГ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Ўқув қўлланма

Муҳаррир Б. А. Яров
Техник муҳаррир Д. Р. Джалилов

Босишга рухсат этилди 18.12. 2015 й. Нашриёт-ҳисоб табағи 4,0.
Адади 20 нусха. Буюртма №____. Нархи шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси,
100197, Тошкент ш., Интизор кўчаси, 68